ԲԱԺԻՆ Դ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԱՎԱՐՏԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1933 - 1941

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-Ը ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1933—1937)

1. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՍՍՀՄ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանի իրագործումը տեղի ունեցավ միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում։

Կապիտալիստական մի շարք երկրների (Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա) մոնոպոլիստական բուրժուազիան համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման խնդիրներին ամբողջապես ծառայեցրեց իր արտաքին քաղաքականությունը։ 1933 թվականի հոկտեմբերին ֆաշիստական Գերմանիան և միլիտարիստական Ճապոնիան դուրս եկան Ազգերի լիգայից և բացահայտ կերպով սկսեցին նախապատրաստվել պատերազմի։ 1935 թվականից Գերմանիան և Իտալիան ձեռնամուխ եղան իրենց նվաճողական պլանների իրագործմանը։ Օգտվելով Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների «թեղտվության» քաղաքականությունից, ֆաշիստական Իտալիան 1935 թվականի հոկտեմբերին հարձակվեց Հաբեշստանի վրա և ամբողջապես զավթեց այն։ 1936 թվականի մարտին Գերմանիան գրավեց ապառազմականացված Հռենոսյան մարզը։ 1936 թվականի հուլիսին Գերմանիան և Իտալիան համատեղ զինված միջամտության անցան հանրապետական Իսպանիայի ներքին իրադարձություններին։

1936 թվականի նոյեմբերին Գերմանիայի և Ճապոնիայի միջև կնքվեց հակակոմինտերնյան պակտ, որին 1937 թվականին միացավ նաև Իտալիան։ 1937 թվականի ամռանը Ճապոնական միլիտարիստները ներխուժեցին Չինաստան և կարճ ժամանակամիջոցում գրավեցին Հյուսիսային ու Կենտրոնական Չինաստանի բազմաթիվ քաղաքներ և նավահանգիստներ։ Համաշխարհային պատերազմի սպառնալիքը գնալով աճում էր։ Անհրաժեշտ էր ամրապնդել խաղաղասեր ուժերի միասնությունը, ապահովել կոլեկտիվ անվտանգությունը և վճռական դիմադրություն ցույց տալ ֆաշիստական ագրեսիային։

Մարդկության համար ստեղծված այդ տագնապալից պահին Սովետական Միությունը մեծ տերություններին առաջարկեց՝ համատեղ միջոցառումներ կիրառել և սանձահարել ագրեսորներին։ Սակայն այդ տերությունների կառավարող շրջանները ոչ միայն չարձագանքեցին Սովետական Միության արդա-

բացի առաջարկին, այլև ամեն ջանք գործադրեցին Գերմանիայի ու Ճապոնիայի ագրեսիան ուղղելու ՍՍՀՄ-ի դեմ։

1934 թվականին Սովետական Միությունը մտավ Ազգերի լիգայի մեջ և հանդես եկավ կոլեկտիվ անվտանգության սկզբունքի պաշտպանությամբ։

Հետևողականորեն շարունակելով իր խաղաղասիրական քաղաքականությունը, 1935 թվականի մայիսին Սովետական Միությունը փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքեց Չեխոսլովակիայի, իսկ 1936 թվականի մարտին՝ Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության հետ։ 1937 թվականի օգոստոսին չհարձակման պայմանագիր կնքվեց ՍՍՀՄ-ի և Չինաստանի միջև։ Ֆաշիստական ագրեսիայի ծավալումը ուժեղացնում էր ռազմական հարձակման վտանգը ՍՍՀՄ-ի նկատմամբ։ Երկրի պաշտպանունակությունը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր բարձրացնել նրա տնտեսական ու ռազմական հզորությունը, ամեն կերպ նպաստել արտադրողական ուժերի արագ զարգացմանը և ապահովել պետական ռեզերվների կուտակումը։

Երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ խնդիրների կատարման ուղղությամբ խոշոր տեղաշարժեր էին կատարվել ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյակի և նրան նախորդող երկու տարիների ընթացքում։ Երկրի ինդուստրացման հաջող իրականացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման շնորհիվ ամրապնդվել էին ՍՍՀՄ-ի տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը։ Երկրում ստեղծվել էր սոցիալիստական ծանր ինդուստրիա, ռազմական տեխնիկայի արտադրություն և զարգացած թեթև արդյունաբերություն։ Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման շնորհիվ, արտադրության հիմնական միջոցները կենտրոնացվել էին կոլտնտեսությունների ձեռքում։ Սակայն ռազմական հարձակման վտանգի ուժեղացումը պահանջում էր արագ կերպով ավարտել ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը և բարձրացնել նրա հզորությունը։

1932 թվականի հունվարին Համկ(բ)Կ XVII կոնֆերանսը ընդունեց, «ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը կազմելու դիրեկտիվները» (1933—1937)։ Կոնֆերանսը հնգամյակի հիմնական քաղաքական ու տնտեսական խնդիրները համարեց ամբողջ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման ավարտումը և կապիտալիստական տարրերի վերջնական լիկվիդացումը։

Ելնելով երկրի ներքին ու արտաքին վիճակից, հնգամյա պլանում նախատեսված առաջնահերթ խնդիրներից էր ծանր ինդուստրիայի՝ մեքենաշինության, սև և գունավոր մետալուրգիայի, էլեկտրաէներգիայի, վառելիքի ու քիմիական արդյունաբերության զարգացումը։ Հնգամյա պլանով նախագծվում էր 1932 թվականի համեմատությամբ մեքենաշինության արտադրանքը ավելացնել 3—3,5 անգամ, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը հասցնել 38 միլիարդ կիլովատ ժամի, քարածխինը՝ 152,5 միլիոն տոննայի, նավթինը՝ 46,8 միլիոն տոննայի, չուգունինը՝ 16 միլիոն տոննայի, պողպատինը՝ 17 միլիոն տոննայի, գլանվածքինը՝ 13 միլիոն տոննայի[1]։

Խոշոր ինդուստրիայի բազայի վրա, հնգամյա պլանը նախատեսում էր

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 255։

ծավալել թեթև ու սննդի արդյունաբերության արտադրությունը և իրականացնել գյուղատնտեսության հետագա տեխնիկական վերակառուցումը։ Խնդիր էր դրվում հնգամյակի ընթացքում հիմնականում ավարտել աշխատատար պրոցեսների մեքենայացումը, բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, իջեցնել ինքնարժեքը և այդ բոլորի հիման վրա բարձրացնել աշխատավորության նյութական բարեկեցությունը։

Համաժողովրդական քննարկումից հետո հնգամյա պլանը վերջնականապես հաստատվեց Համկ(բ)կ XVII համագումարի կողմից և դարձավ աշխատանքի ու պայքարի ծրագիր։ Ամբողջ ժողովրդական տնտեսության համար կապիտալ ներդրումների ծավալը նախատեսվեց 133 միլիարդ ռուբլի, առաջին հնգամյակի 64,5 միլիարդ ռուբլու դիմաց։

Հնգամյա պլանով վճռական տեղաշարժեր պետք է կատարվեին արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ուղղությամբ։ Խնդիր էր դրված առավել ուշադրություն դարձնել արդյունաբերական տեսակետից համեմատաբար հետամնաց շրջանների վրա և ազգային բոլոր հանրապետություններում արդյունաբերական նոր ճյուղերի ստեղծման զուգահեռ՝ արագ թափով առաջ տանել գործող ձեռնարկությունների վերակառուցումն ու յուրացումը։

Համագումարի որոշումների հիման վրա ՍՍՀՄ-ի ազգային բոլոր հանրապետությունները մշակեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացման իրենց հնգամյա պլանները։ 1932 թվականի վերջին մշակվեց նաև Հայկական ՍՍՀ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանը։

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը նախատեսում էր ժամանակակից տեխնիկայի հիման վրա վերակառուցել ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը՝ արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունն ու տրանսպորտը և վերջնականորեն լիկվիդացնել կապիտալիստական տարրերին։

Հնգամյա պլանում ընդգծվում էր հանրապետության ծանր արդյունաբերության՝ գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական արդյունաբերության և էլեկտրաէներգիայի արտադրության արագ վերակառուցման ու զարգացման անհրաժեշտությունը։ Գունավոր մետալուրգիայի արտադրության գծով անհրաժեշտ էր համարվում՝ լայն չափով օգտագործել հանրապետության բնական հարստությունները, վերակառուցել գործող ձեռնարկությունները, կիրառել հանքաքարի հարստացման եղանակը, կրկնապատկել պղնձի արտադրանքը, ճշտել պղնձա-մոլիբդենային հանքաքարի պաշարները։

Քիմիական արդյունաբերության ասպարեզում հնգամյա պլանն առաջադրում էր զարգացնել պարարտանյութերի արտադրությունը։ Հումքի տեղական տեսակների՝ պղնձի արդյունաբերության մնացորդների, ծծմբաքարի և Դավալուի կրաքարի բազայի վրա Ալավերդում, Ղափանում ու Ղարաքիլիսայում կառուցել նոր գործարաններ։ Ստեղծել պղնձարջասպի, ծծմբաթթվի, քլորի, խրոմպիկի և քացախաթթվի արտադրություն, ընդարձակել Ղարաքիլիսայի ցիանամիդի գործարանը։

Խնդիր էր դրվում ընդարձակել հանրապետության շինանյութերի հիմնական տեսակների՝ տուֆի, պեմզայի, մարմարի, բազալտի, ցեմենտի և կրի արտադրությունը, Դավալուում կազմակերպել նոր տեսակի ցեմենտի արտադրու-

թյուն, Երևանում՝ կղմինդրի արտադրություն, Արթիկում՝ տերմո-բետոնային բլոկների, իսկ Դսեղում՝ հրակայուն աղյուսի գործարան։

Հանրապետության գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական արդյունաբերության և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի վերակառուցման ու հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ էր ընդարձակել էներգետիկ բազան, վճռական նշանակություն տալով Սևանի էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործմանը։ Հնգամյա պլանի համաձայն 1937 թվականին հանրապետության էլեկտրակայանների կարողությունը պետք է կազմեր 585 հազար կիլովատ ժամ։

Վերակառուցվելու և ընդարձակվելու էին նաև հանրապետության թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունները։ 1932 թվականի համեմատությամբ զգալի չափով ավելացվում էր արդյունաբերական և պարենային ապրանքների արտադրությունը։ Լենինականում կառուցվելու էին մանվածքային և գործվածքային երկու խոշոր գործարաններ, ստեղծվելու էր 240 հազար իլիկի կարողության տեքստիլ արդյունաբերություն։ Նախատեսվում էր նաև վերակառուցել ու մասնագիտացման ենթարկել Երևանի կաշվի գործարանը, շահագործման հանձնել Լենինականի մսի կոմբինատը և կառուցել Սարդարաբադի պահածոների գործարանը։

Արդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցմանը զուգընթաց, հնգամյա պլանով պետք է ավարտվեր հանրապետության գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը։

Հնգամյակի ընթացքում նախատեսվում էր ընդարձակել ցանքատարածությունները, ավելացնել հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվությունը և բարելավել գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպական ղեկավարումը։

Ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր վերելքը հիմք էր ստեղծելու աշխատավորների նյութական և կուլտուրական բարեկեցությունը բարձրացնելու համար։

Հնգամյակի խնդիրների կատարումը պահանջում էր բարձրացնել բանվորական ու տեխնիկական կադրերի որակավորումը, ոգևորության նոր ալիք առաջ բերել տեխնիկայի յուրացման գործում և ծավալել սոցիալիստական մրցությունն ու հարվածայնությունը։

1933 թվականից սովետական ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ երկրորդ հնգամյակի խնդիրների կատարմանը։ Մեր երկրի բանվորները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները մրցության մեջ մտան՝ աշխատատար պրոցեսները արագ կերպով վերակառուցելու, աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և հնգամյակի խնդիրները գերակատարելու համար։ Հանրապետության գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկությունների բանվորներն ու ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները մտնելով համամիութենական մրցության մեջ պարտավորվեցին գերակատարել հանքային հանույթի և պղնձի ձուլման տարեկան պլանները, յուրացնել քիմիական նոր նյութերի արտադրությունը և ավելացնել նրա արտադրանքը։

Թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների կոլեկտիվները արձագանքելով Միության առաջավոր ձեռնարկությունների կողմից ծավալված մրցությանը, պարտավորվեցին բարձրացնել արդյունաբերական ու պարենա-

յին ապրանքների որակը և երկու ամիս շուտ կատարել հնգամյակի առաջին տարվա 1933 թվականի արտադրական պլանները։

Հնգամյակի առաջին երկու տարիների ընթացքում գյուղատնտեսական աշխատանքները մեքենայացնելու, հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվությունը բարձրացնելու համար հանրապետության կոլտնտեսությունների, սովխոզների և ՄՏ կայանների աշխատողները մտան սոցիալիստական մրցության մեջ։

Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատողների մեջ սոցիալիստական մրցությունը ծավալելու գործում խոշոր նշանակություն ունեցավ հարվածային կոլտնտեսականների առաջին համագումարը (Մոսկվա, 1933 թվականի փետրվար)։ Համագումարը կոչ արեց ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության բոլոր աշխատողներին՝ ծավալել սոցիալիստական մրցությունը։

1933 թվականի հունիսի 14-ին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի հարվածային կոլտնտեսականների առաջին համագումարը։ Համագումարում «Կոլտնտեսությունների մարտական խնդիրների մասին» զեկուցումով հանդես եկավ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Խանջյանը։ Համագումարը դիմեց հանրապետության գյուղատնտեսության բոլոր աշխատողներին՝ լայնորեն ծավալել սոցիալիստական մրցությունը, հասնել բարձր ցուցանիշների գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում։

Կուսակցական ու սովետական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ կոլտնտեսությունների ու սովխոզների աշխատողները սոցիալիստական մրցություն ծավալելով հաջողությամբ ավարտեցին երկրորդ հնգամյակի առաջին տարվա գյուղատնտեսական աշխատանքները։

Արդյունաբերության մեջ ծավալված սոցիալիստական մրցության արդյունքը եղավ այն, որ զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին համախառն արտադրանքի ավելացման և աշխատատար պրոցեսների տեխնիկական վերակառուցման ուղղությամբ։ Արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1932 թվականի 111 միլիոն ռուբլուց, 1933 թվականին հասավ 117 միլիոն ռուբլու։ Արդյունաբերության ընհանուր արտադրանքի տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության մեջ 1933 թվականին կազմեց 54 տոկոս[1]։

Սոցիալիստական ինդուստրացման քաղաքականության հաջող իրականացման շնորհիվ ավելի արագ էր աճում ծանր արդյունաբերությունը, որի արտադրանքը դրամական արտահայտությամբ 1933 թվականին կազմեց 17 միլիոն ռուբլի[2]։ Ղափանում կառուցվեց հարստացուցիչ ֆաբրիկա, ընդարձակվեց Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանը, մեքենայացվեցին հանքերի հորատման աշխատանքները, գործարկվեց Ղարաքիլիսայի քիմիական գործարանի առաջին հերթը։ Խոշոր աշխատանքներ կատարվեցին Ալավերդու ծծմբաթթվի և պղնձարջասպի գործարանների կառուցման ուղղությամբ։ Սկսվեց Երևանի Ս. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի գործարանի կառուցումը, վերանորոգվեց կարբիդի գործարանը։ Նշանակալից կերպով աճեց գործող էլեկտրակայանների կարողությունը, որը 1932 թվականի 21,3 հազար կիլովատի փոխարեն, 1933 թվականին հասավ 39 հազար 600 կիլովատ ժամի։

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 22, գ. 4։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

Նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին լայն սպառման ապրանքների արտադրության մեջ։ 1933 թվականին հանրապետության թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունները երկրին տվեցին 26 միլիոն ռուբլու արտադրանք[1]։

Հնգամյակի առաջին տարում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև գյուղատնտեսության մեջ։ Վերացվեցին կոլտնտեսային շինարարության գործում մինչ այդ թույլ տրված սխալները, բարելավվեց աշխատանքի կազմակերպման և հաշվառման գործը, բարձրացավ կոլտնտեսային աշխատանքի արժեքը։ Այդ ամենի շնորհիվ ուժեղացավ գյուղացիների ձգտումը դեպի կոլտնտեսությունները, որոնց մեջ մտան 9000 գյուղացիական տնտեսություններ։ 1933 թվականի վերջին կոլտնտեսությունները ընդգրկում էին ամբողջ գյուղացիական տնտեսությունների 38,2 տոկոսը։ Նրանց ձեռքում էր կենտրոնացվել ամբողջ ցանքատարածությունների 39,6 տոկոսը[2]։

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ հնգամյակի առաջին տարվա պլանների հաջող կատարման շնորհիվ աճեց ժողովրդական տնտեսության եկամտաբերությունը, ծավալվեց պետական ու կոոպերատիվ առևտուրը։ 1932 թվականի համեմատությամբ նկատելի կերպով բարձրացավ աշխատավորների նյութական ապահովվածությունը։

1934 թվականի հունվարի 10-ից մինչև 13-ը տեղի ունեցավ ՀԿ(բ)Կ IX համագումարը, որը քննարկեց Կենտրոնական կոմիտեի, ԿՎՀ — ԲԳՏ-ի և վերստուգիչ հանձնաժողովի հաշվետու զեկուցումները։ Կենտկոմի հաշվետվության մեջ (զեկուցող՝ Ա. Խանջյան) ամփոփված էին հնգամյակի առաջին տարում ժողովրդական տնտեսության մեջ ձեռք բերված նվաճումները, բացահայտված էին արդյունաբերության պլանավորման, արտադրական պլանների թերակատարման և տեխնիկայի տիրապետման ու ներդրման գործում եղած թերությունները։

Համագումարը նշեց, որ դեռևս դանդաղ է ընթանում արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկությունների վերակառուցումը, թերակատարվել էին կապիտալ շինարարության պլանները, թույլ էր պայքարը արտադրանքի որակի բարձրացման համար։

Ընդգծելով գյուղատնտեսության մեջ ձեռք բերած հաջողությունները, համագումարը միաժամանակ կուսակցական ու սովետական կազմակերպությունների ուշադրությունը հրավիրեց այդ բնագավառում դեռևս գոյություն ունեցող թերությունների վրա և միջոցառումներ մշակեց նրանց վերացման համար։

Մասնավորապես խնդիր դրվեց էլ ավելի ծավալել կոլտնտեսային շինարարությունը, տնտեսապես ու կազմակերպչորեն ամրապնդել կոլտնտեսությունները, բարձրացնել ՄՏ կայանների դերը գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործում, վերացնել անասնապահության ետ մնալը։

Համագումարը ընտրեց Կենտկոմի նոր կազմ։ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Ա. Խանջյանը։

---

1 Տե՛ս Մլի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 22, գ. 4։

2 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет», էջ 84։

1934 թվականի հունվարի 15-ին հրավիրվեց անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների VII համագումարը։ Համագումարն արձանագրեց, որ եղբայրական երեք հանրապետություններում հիմնականում կատարվել են կուսակցության ու կառավարության կարևորագույն տնտեսական ու քաղաքական առաջադրանքները։ 1932 թվականի համեմատությամբ զգալի կերպով աճել էր արդյունաբերական շինարարությունը։ Համագումարը ազգային երեք հանրապետությունների առաջ խնդիր դրեց՝ երկրի հումքի հարուստ աղբյուրներն օգտագործելու հիման վրա, ավելի արագորեն առաջ մղել ծանր արդյունաբերության զարգացումը, ընդարձակել լեռնահանքային և գունավոր մետաղաձուլության, հիդրոէներգետիկայի, ածխի, քիմական, մեքենաշինության և շինանյութերի արդյունաբերությունը։ Անհրաժեշտ համարվեց տեխնիկական վերակառուցման ենթարկել պղնձի, մարգանեցի և ածխի արդյունաբերությունը, ավարտել սկսված հիդրոկայանների կառուցումը և 1934 թվականից սկսել հզոր հիդրոէլեկտրակենտրոնների շինարարության նախապատրաստումը (Ռիոնի 2-րդ էլեկտրակայանը, Գյումուշի էլեկտրակայանը և այլն)։

Գյուղատնտեսության բնագավառում Անդրկովկասի կառավարության առաջնահերթ խնդիրը համագումարը համարեց կոլտնտեսությունների նախաձեռնության ծավալումը և նրանց նյութա-տեխնիկական բազայի ամրապնդումը։

Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների VII և ՀԿ(բ)Կ IX համագումարների որոշումների նշանաբանով, Հայաստանի աշխատավորները ստեղծագործական լայն աշխատանք ծավալեցին հնգամյակի երկրորդ տարվա տնտեսական ու քաղաքական խնդիրները հաջողությամբ կատարելու համար։ Հայաստանի բանվոր դասակարգը իր աշխատանքի ու պայքարի հիմնական խնդիրը դարձրեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեխնիկական վերակառուցման ավարտումը և նոր ձեռնարկությունների շինարարության ծավալումը։

1934 թվականի հունվարի 26-ից մինչև փետրվարի 10-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարը, որը հաստատեց ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցման ավարտման և երկրորդ հնգամյակում արտադրանքի աճի ծրագիրը։

Համագումարը նշեց, որ ժողովրդական տնտեսության զարգացման ու տեխնիկական վերակառուցման ծրագիրը կատարելու համար անհրաժեշտ է՝ անցկացնել ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերազինում, բոլոր աշխատատար և ծանր պրոցեսների մեքենայացում, էներգետիկ բազայի ընդարձակում, ինքնարժեքի իջեցման հետ միասին, որակի ու ասորտիմենտի խիստ լավացում։ Գյուղատնտեսության ասպարեզում համագումարը հերթական անհետաձգելի խնդիր համարեց կոլեկտիվացման լիովին ավարտումը և տեխնիկական վերակառուցման իրականացումը։

1935 թվականի հունվարի 9-ին Երևանում հրավիրվեց ՀՍՍՀ սովետների VIII համագումարը, որը հանրագումարի բերեց սովետների VII համագումարից հետո ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության նվաճումները։

ՀՍՍՀ սովետների VIII համագումարը ամփոփելով երկրորդ հնգամյակի երրորդ տարվա նվաճումները, միաժամանակ որոշումներ ընդունեց հանրապե-

տության ինդուստրացման հետագա խորացման, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը ավարտելու և կուլտուրական շինարարությունը ծավալելու մասին։ Համագումարը հանձնարարեց ՀՍՍՀ կառավարությանը՝ ապահովել արդյունաբերության որակական ցուցանիշների հետագա բարելավումը, անդուլ պայքար մղել գյուղատնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը ավարտելու, հացահատիկային ու այլ արժեքավոր կուլտուրաների մշակությունը զարգացնելու և դրանց հիման վրա պարենային սեփական բազան ընդարձակելու համար։

Աշխատավորների բարեկեցությունը բարձրացնելու նպատակով, համագումարը անհրաժեշտ համարեց բարելավել կոմունալ տնտեսությունը, ծավալել բնակարանային և կուլտուրական օջախների շինարարությունը։

Համագումարը ընտրեց ՀՍՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նոր կազմ՝ բաղկացած 241 հոգուց։ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Ս. Մարտիկյանը։

1935 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի աշխատավորները մեծ խանդավառությամբ տոնեցին Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 15-ամյակը։ Տոնակատարությանը մասնակցելու համար Հայաստան ժամանեց ՍՍՀՄ Կնտգործկոմի նախագահ Մ. Ի. Կալինինը։

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 15-ամյակի կապակցությամբ հայ ժողովուրդը նամակ հղեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմին՝ իր երախտագիտության խոսքը ասելով սովետական իշխանությանն ու կոմունիստական կուսակցությանը։

«Իրոք, նորից է ծնվել մեր երկիրը,— ասված էր նամակում, ...մեր հիշողությունից հեռանում է փլատակների, մոխրի, սովի ու հեծեծանքի Հայաստանը։ Խորհրդային Միության ժողովուրդների ընտանիքում բարձրացել է խորհրդային Հայաստանը իր կենսուրախ ու երջանիկ ժողովրդով։

Եվ իսկապես, ո՞ւր էինք և ո՞ւր հասանք այս տասնհինգ տարում...

Ամայի տեղում բարձրացել է Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը, որն այս տարի տալիս է 13 միլիոն 683 հազար մետր կտավ, 2211 տոննա մանվածք. Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, որը տալիս է 12 հազար տոննա կարբիդ, Արարատի ցեմենտի գործարանը, որը մեր շինարարությանը տալիս է տարեկան 90 հազար տոննա ցեմենտ։ Վերակառուցվել են Ալավերդու և Ղափանի պղնձարդյունաբերությունը՝ տեխնիկայի վերջին խոսքով էլեկտրիֆիկացիայի են ենթարկվել շախտերը, որոնք այս տարի երկրին տալիս են 3600 տոննա պղինձ։ Մեր լեռնային արդյունաբերության մեջ ստեղծվել են կարևոր ձեռնարկություններ՝ Արթիկի տուֆը, որը մեր շինարարությանը տալիս է տարեկան 100 հազար խորանարդ մետրից ավելի բարձրորակ շինանյութ, Անիի պեմզան, որը տալիս է 133 հազար խորանարդ մետր պեմզա...

Մեր երկիրը պատվում է ծայրից ծայր էլեկտրակայանների խիտ ցանցով։ Մեր գործարաններին ու կոլտնտեսություններին, դարերով խավերի մեջ թաղված քաղաքներին ու գյուղերին լույս են տալիս Զորագէսը, Երևանի երկու հիդրոկայանները, Լենինականի հիդրոկայանը և բազմաթիվ շրջանային հիդրոկայաններ մեր երկրի անգամ ամենահեռու անկյուններում...

Այժմ մենք արդեն ունենք 187 ցենզային արդյունաբերական միավոր, մեր արդյունաբերությունը տալիս է 145 միլիոն ռուբլու տարեկան արտադրանք, 33 անգամ ավելի, քան տվել է այս երկրի արդյունաբերությունը 1919 թվին։ Խորհրդային Հայաստանի բանվորների և ծառայողների ընդհանուր թիվը 110 հազարի է հասնում, նախախորհրդային 11 հազարի փոխարեն»[1]։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ՊԼԱՆԸ ԺԱՄԿԵՏԻՑ ՇՈՒՏ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ։ ՍՏԱԽԱՆՈՎՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը ժամկետից շուտ կատարելու նպատակով Հայաստանի աշխատավորները 1935 թվականից մտան երկրում ծավալված ստախանովյան շարժման մեջ։

Այդ շարժումը սոցիալիստական մրցության հետագա զարգացումն էր։ Այն սոցիալիստական հասարակության լավագույն մարդկանց կողմից տեխնիկային խորապես տիրապետելու և աշխատանքի նոր ձևերի ու մեթոդների կիրառման արդյունք էր։ Ստախանովյան շարժումը համաժողովրդական բնույթ ստանալով նոր խթան հանդիսացավ աշխատանքի բարձր արտադրողականության հասնելու համար։

Համկ(բ)կ Կենտկոմի 1935 թվականի դեկտեմբերյան պլենումը խնդիր դրեց բոլոր կուսակցական կազմակերպությունների առաջ՝ գլխավորել այդ շարժումը և այն տարածել ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում։

Հայաստանում ստախանովյան շարժման առաջին տարածողները դարձան Ալավերդու և Ղափանի բանվորներն ու ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները։

1935 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Ալավերդու պղնձի կոմբինատի կուսակցական կոմիտեի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց բոլոր հանքերի, գործարանների, ցեխերի ու բրիգադների հարվածային աշխատողների հավաք, որտեղ որոշում ընդունվեց աշխատանքի ստախանովյան մեթոդներին անցնելու մասին։

Արձագանքելով հարվածայինների կոչին, պղնձահանքերի գրեթե բոլոր բանվորները սկսեցին գերակատարել իրենց օրվա առաջադրանքները։

1935 թվականի հոկտեմբերին ստախանովյան շարժում սկսվեց Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում։ Շարժման նախաձեռնողը գործարանի կոմերիտական բրիգադն էր։

Մտնելով ստախանովյան շարժման մեջ, Ղափանի պղնձի կոմբինատի բանվորներ Մ. Պապյանը, Լ. Ստեփանյանը և մյուսները օրական կատարում էին կրկնակի արտադրական նորմաներ։

1935 թվականի հոկտեմբերին շրջանային կոմիտեի ղեկավարությամբ Արթիկի և Անի-Պեմզայի հանքերում անցկացվեցին արտադրական խորհրդակցություններ ու ժողովներ և մի շարք միջոցառումներ մշակվեցին տեխնիկական պրոցեսների կազմակերպման, մեխանիզմների ռացիոնալ օգտագործման և աշխատատար պրոցեսների մեքենայացման վերաբերյալ։ Դրանց իրականացման

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 28 նոյեմբերի 1935 թ.։

շնորհիվ Անի-Պեմզայի բազմաթիվ բանվորներ իրենց պլանները կատարում էին 150—180 տոկոսով։

1935 թվականի աշնանը Հայաստանի հանքագործարանային բանվորների հետ միասին ստախանովյան շարժման մեջ մտան Քանաքեռի հիդրոկայանի և Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանի շինարարությունների բանվորներն ու ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները։

1935 թվականի հոկտեմբերին ստախանովյան շարժման մեջ մտան Քանաքեռի հիդրոկայանի շինարարության 117 բրիգադներ, որոնցում ընդգրկված էին 1532 բանվորներ։

1935 թվականի աշնանը ստախանովյան շարժմանը արձագանքեցին Երևանի մեխանիկական, պահածոների, կաշվի գործարանների, ծխախոտի ֆաբրիկայի, Կիրովականի քիմիական և Լենինականի տեքստիլ կոմբինատների բանվոր-ծառայողները։ Երևանի մեխանիկական գործարանի վարպետ Ն. Պապյանը, դարբնոցային ցեխի վարպետ Պ. Մկրտչյանը, ծխախոտի գործարանի գլանակի ցեխի բանվորուհի Զ. Նովիկովան, կաշվի գործարանի վերամշակող բանվոր Հ. Հայկյանը և շատ ուրիշներ մի շարք նորարարական առաջարկություններ կատարեցին, որոնց կիրառման շնորհիվ զգալի չափով կրճատվեց հումքի կորուստը և բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը։

Ստախանովյան շարժումը հանրապետությունում ավելի մասսայական դարձավ 1936 թվականին։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունների կուսակցական ու արհմիութենական կազմակերպություններն օգտագործելով Միության առաջավոր կոլեկտիվների փորձը լայն պայքար կազմակերպեցին արտադրության մեջ ստախանովյան առաջավոր մեթոդների արմատավորման համար։

Արդյունաբերական ձեռնարկություններում ստախանովյան շարժումը ծավալելու ուղղությամբ խոշոր աշխատանք կատարեցին կոմերիտական ու արհմիութենական կազմակերպությունները։

1936 թվականի փետրվարի 12—16-ը տեղի ունեցավ ՀԼԿԵՄ IX համագումարը, որը արձանագրեց Հայաստանի կոմերիտմիության ակտիվ մասնակցությունը հնգամյակի առաջադրանքների կատարմանը։

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունների գործունեությանը բարձր գնահատական տվեց նաև Անդրկովկասի կոմերիտական կազմակերպությունների VII համագումարը (1936 թվականի փետրվար), որը խնդիր դրեց նրանց առաջ ապահովել կոմերիտականների ակտիվ մասնակցությունը ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հետագա աշխատանքներին[1]։ 1936 թվականին արագ կերպով աճեց արդյունաբերության մեջ ընդգրկված կոմերիտական ստախանովականների թիվը։

Ստախանովյան շարժման ծավալման գործում կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ եռանդուն աշխատանք էին կատարում նաև հանրապետության արհմիութենական կազմակերպությունները։

1935—1937 թվականներին կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, ստախանովյան շարժման

1 Տե՛ս «Ավանգարդ», 1936, № 21։

ծավալման պայմաններում, աշխատանքը լավագույն ձևով կազմակերպելու, տեխնոլոգիական պրոցեսները ռացիոնալիզացման ենթարկելու և արտադրության մեջ աշխատանքի ճիշտ բաժանում անցկացնելու շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման խոշոր առաջընթաց կատարվեց։

Համկ(բ)կ կկ-ի 1935 թվականի դեկտեմբերյան պլենումը, հիմք ընդունելով հնգամյակի առաջին երկու տարում ՍՍՀՄ-ի արդյունաբերության մեջ տեխնիկական պրոգրեսի և աշխատանքի մեթոդների կատարելագործման ուղղությամբ կատարված տեղաշարժերը, հանրապետությունների կոմկուսների և տնտեսական վերադաս օրգանների առաջ խնդիր դրեց՝ ստախանովյան շարժման շուրջը համախմբել բանվորների ամենալայն մասսաներին, վերանայել գործող տեխնիկական նորմաները, փոխարինել դրանք ավելի բարձր նորմաներով և մշակել առաջավոր տեխնիկայի մակարդակին ու աշխատանքի արտադրողականության հետագա վերելքի խնդրին համապատասխանող նորմաներ[1]։

Ստախանովյան շարժումը լայն տարածում գտավ նաև գյուղատնտեսության մեջ և տրանսպորտում։

Համկ(բ)կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի 1933 թվականի հունվարյան միացյալ պլենումի որոշման համաձայն ՍՍՀՄ-ի բոլոր ՄՏ կայաններին և սովխոզներին կից ստեղծվեցին քաղաքական բաժիններ (քաղբաժիններ)։ Որպես կուսակցական ղեկավարման արտակարգ օրգաններ, քաղաքական բաժինների առջև խնդիր դրվեց վճռականապես բարելավել քաղաքական ու տնտեսական աշխատանքը գյուղում, բարձրացնել կոլտնտեսությունների և սովխոզների դերը և ուժեղացնել կուսակցական հսկողությունը նրանց նկատմամբ։

Քաղաքական բաժիններին առաջադրվեց նաև՝ վճռական պայքար տանել կուլակային տարրերի դեմ և սոցիալիստական մրցություն ծավալել բոլոր կոլտնտեսություններում, ՄՏ կայաններում ու սովխոզներում։ Քաղաքական բաժինները իրենց շուրջը համախմբեցին կոլտնտեսությունների, ՄՏ կայանների ու սովխոզների մասսայական ակտիվին և նրանց մասնակցությամբ վճռեցին կոլտնտեսային շինարարության հարցերը, բացահայտեցին արտադրության կազմակերպման գործում եղած թերությունները և շրջանային մյուս ղեկավար օրգանների հետ միասին պայքարեցին դրանք վերացնելու համար։

Քաղաքական բաժինները, շրջանային կուսակցական ու սովետական ղեկավար օրգանները սիստեմատիկ կերպով պարզաբանում էին մասսաներին կոլտնտեսային շինարարության խնդիրները, դրանց կատարման մեթոդներն ու ձևերը, բացատրում էին կոլտնտեսային կարգերի առավելությունները գյուղատնտեսության հետագա վերելքի կազմակերպման և նյութական բարեկեցության բարձրացման գործում։

Գյուղատնտեսության գործում հնգամյակի խնդիրների պրոպագանդման և դրանց հաջող կատարման ուղղությամբ խոշոր աշխատանք կատարեցին քաղաքական բաժիններին կից ստեղծված թերթերը, որոնց էջերում սուր քննա-

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 339։

դատության էին ենթարկվում կոլտնտեսային շինարարության գործում եղած թերությունները և սիստեմատիկաբար պրոպագանդվում էր սոցիալիստական աշխատանքի առաջավոր փորձը։

Գյուղատնտեսության ճյուղերում արտադրական բարձր ցուցանիշների հասնելու նպատակով Հայաստանի կոլտնտեսությունները սոցիալիստական մրցության պայմանագրեր կնքեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և միջինասիական հանրապետությունների հետ։

Ստախանովյան շարժման ծավալման պրոցեսում երևան եկան գյուղատնտեսական աշխատանքների տաղանդավոր կազմակերպիչներ և հաղարավոր առաջավորներ, որոնք իրենց փորձով ու աշխատանքով ոգևորում էին բոլորին։

ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը հաջողությամբ իրականացնելու համար վճռական նշանակություն ուներ արտադրական կադրերի պատրաստումը և նրանց տեխնիկական ուսուցումը։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետը հնգամյակի տարիներին գործնական միջոցներ ձեռնարկեցին արտադրական տեխնիկական դասընթացների կազմակերպման և տեխնիկայի պրոպագանդումը լայն կերպով ծավալելու ուղղությամբ։

Կադրերի ուսուցման հիմքում դրվեց տեսության ու պրակտիկայի օրգանական կապի խնդիրը։ Ուսուցման մեջ մտցվեց պարտադիր արտադրական պրակտիկա։ Վերանայվեցին բոլոր բուհերի ու տեխնիկումների ուսումնական պլաններն ու ծրագրերը։ Ստեղծվեցին մասնագիտական թեքումներով նոր ինստիտուտներ ու ֆակուլտետներ։ Արտադրական կադրերի պատրաստման գործը բարելավելու նպատակով վերակառուցվեցին նաև հանրապետության բանֆակներն ու ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարանները։

1936 թվականին հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկություններում կազմակերպվեցին ավելի քան 560 տեխնիկական մինիմումի խմբակներ։ Նույն թվականին հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող 13902 բանվորներից 5515-ը հանձնեցին տեխնիկական մինիմումները և հաջողությամբ աշխատանքի անցան գործարաններում ու ֆաբրիկաներում։

Հնգամյակի ընթացքում հանրապետության բարձրագույն և միջնակարգ տեխնիկական յոթնամյա ուսումնական հաստատությունները ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին 9014 մասնագետ կադրեր, որից 3242-ը բարձրագույն, իսկ 5772-ը միջնակարգ տեխնիկական կրթությամբ[1]։

Առաջին հնգամյակի համեմատությամբ բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների թիվը աճեց ավելի քան մեկուկես անգամ։ 1937 թվականին հանրապետությունում գործում էին 57 միջնակարգ մասնագիտական տեխնիկումներ, որոնցում սովորում էին 10 050 ուսանող։

Առաջին հնգամյակի համեմատությամբ բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների թիվը աճեց ավելի քան երկու անգամ, իսկ միջնակարգ տեխնիկական կրթությամբ մասնագետների թիվը՝ մեկուկես անգամ։

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 114։

Տեխնիկական ուսուցման մեջ ընդգրկված և բարձրագույն ու միջնակարգ տեխնիկական հաստատությունները ավարտած մասնագետ-կադրերի մի զգալի տոկոսը կազմում էին կանայք։ Բարձրագույն ու միջնակարգ տեխնիկական հաստատություններում, գործարաններին կից կուրսերում ու խմբակներում մասնագիտական կրթություն էին ստանում հարյուրավոր կանայք։ Արտադրության մեջ նրանց տեսակարար կշիռը 1936 թվականին կազմեց 35,9 տոկոս[1]։

Հնգամյակի խնդիրները հաջողությամբ կատարելու համար, կադրերի պատրաստման, որակավորման և աշխատավոր ձեռքի լրիվ օգտագործման ուղղությամբ խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին նաև գյուղատնտեսության մեջ և տրանսպորտում։ Գյուղատնտեսության ղեկավար կադրեր պատրաստելու նպատակով կազմակերպվեցին միջնակարգ մասնագիտական տեխնիկումներ և բազմաթիվ վերապատրաստման դասընթացներ։ Հնգամյակի ընթացքում հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները գյուղատնտեսությանը տվեցին 326 գյուղատնտես և 639 անասնաբույժ։ Գյուղատնտեսական տեխնիկումներն ավարտեցին ավելի քան 1387 միջին որակավորման մասնագետներ, որոնք դարձան կոլտնտեսային արտադրության լավագույն կազմակերպիչներ[2]։

ՄՏ կայաններում ու սովխոզներում կազմակերպվեցին մեխանիզատորների կուրսեր, իսկ տեխնիկական կուլտուրաների և այգեգործության շրջաններում՝ որակավորման դասընթացներ։ Երևանում և Լենինականում կազմակերպվեցին կոլտնտեսությունների նախագահների, տնտեսվարների և հաշվապահների երկարատև ուսուցման կամ նախապատրաստման դպրոցներ։ Այս ամենի շնորհիվ հնգամյակի ընթացքում տեղի ունեցավ հանրապետության սոցիալիստական գյուղատնտեսության համար անհրաժեշտ կադրերի և ղեկավար աշխատողների զգալի քանակական ու որակական աճ։

Ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության մեջ մասնագետ կադրերի ուսուցումը և պատրաստումը հանդիսացավ հնգամյակի խնդիրները հաջողությամբ կատարելու կարևոր պայմաններից մեկը։

3. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1937 թվականին ավարտվեց ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանի կատարումը։ ՍՍՀՄ-ը վերածվեց խոշոր ինդուստրիալ երկրի և զարգացման տեմպերի տեսակետից առաջ անցավ կապիտալիստական գլխավոր երկրներից։ Արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով Սովետական Միությունը գրավեց Եվրոպայում առաջին, իսկ աշխարհում՝ երկրորդ տեղը։

Հնգամյակի տարիներին շարք մտան արդյունաբերական 4500 նոր ձեռնարկություններ։ Արագ աճեց ծանր արդյունաբերության արտադրանքը։ Արտա-

1 Տե՛ս Մշի հայկական Յիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 25, գ. 255։

2 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 114—115։

դրության միջոցների արտադրության տեսակարար կշիռը ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեջ 1937 թվականին կազմեց 57,8 տոկոս։

Հնգամյակի վերջում ավարտվեց գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը։ 1937 թվականին ՍՍՀՄ-ի ամբողջ գյուղացիական տնտեսությունների 93 տոկոսն ընդգրկված էր կոլտնտեսությունների մեջ։ Ամրապնդվեց գյուղատնտեսության տեխնիկական բազան։ 1932 թվականի համեմատությամբ երկուսկես անգամ ավելացավ ՄՏ կայանների թիվը։

Ժողովրդական տնտեսության բոլոր գծերով խոշոր առաջընթաց տեղի ունեցավ ՍՍՀՄ-ի ազգային հանրապետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում։

Հանրապետության աշխատավորների հերոսական ջանքերով հաջողությամբ կատարվեց Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը։

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության կողմից արտադրողական ուժերի սոցիալիստական տեղաբաշխման սկզբունքը հետևողականորեն կիրառելու շնորհիվ, հնգամյակի վերջում միանգամայն փոխվեց Հայաստանի ամբողջ ժողովրդական տնտեսության պատկերը։ Հիմնականում ավարտվեց ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի տեխնիկական վերակառուցումը։ Խոշոր չափերով ընդարձակվեց ծանր արդյունաբերության և ընդհանրապես ամբողջ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման ու զարգացման համար հիմնական լծակ հանդիսացող էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը։ 1936 թվականին շահագործման հանձնվեցին Քանաքեռի հիդրոկայանի առաջին և երկրորդ ագրեգատները, իսկ 1937 թվականին՝ երրորդ և չորրորդ ագրեգատները։ Յուրացվեցին Զորագէսի երեք ագրեգատները։ Աշխատանք էր տարվում Քանաքեռ-Սպիտակ-Կիրովական էլեկտրահաղորդագիծը անցկացնելու ուղղությամբ։

Հնգամյակի ընթացքում շահագործման հանձնվեցին Թալինի ու Միկոյանի (Եղեգնաձոր) շրջանային էլեկտրակայանները, վերակառուցվեցին Դիլիջանի, Կիրովականի, Ղափանի ու Գորիսի էլեկտրակայանները։ Էլեկտրաշինարարության նպատակների համար ներդրվեց 152,4 միլիոն ռուբլի։ Միայն 1933—1934 թվականների ընթացքում հանրապետության էլեկտրաշինարարության մեջ երկու անգամ ավելի շատ ներդրումներ էին կատարվել, քան առաջին հնգամյակի չորսը տարիների ընթացքում[1]։

Հնգամյակի վերջին տարում՝ 1937 թվականին Հայաստանում գործում էին տեղական ու հանրապետական նշանակություն ունեցող 48 էլեկտրակայաններ, որոնց ընդհանուր կարողությունը կազմում էր 76,8 հազար կիլովատ-ժամ։

Երկրորդ հնգամյակում էլեկտրաէներգիայի արտադրության այդպիսի աճը սոցիալիստական շինարարության ամենախոշոր նվաճումներից էր, որի շնորհիվ լայն հնարավորություններ բացվեցին արդյունաբերության սոցիալիստական վերակառուցման ու նրա հետագա զարգացման համար։ Էլեկտրաէներ-

1 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ VIII համագումարի բանաձևերը», էջ 9—10։

գիայի արագ աճի հիման վրա հնարավոր դարձավ ծանր արդյունաբերության վերակառուցումը։ Հնգամյակի ընթացքում ընդարձակվեցին Ալավերդու պղնձի կոմբինատի արտադրական ցեխերը։ Կառուցվեցին նոր գործարաններ ու նոր ցեխեր։ 1936 թվականին փորձնական շահագործման հանձնվեց Ալավերդու կոմբինատի մետաղաձուլական գործարանը։ Ղափանում կառուցվեց պղնձարդյունաբերության վերակառուցման ու զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցող հարստացուցիչ գործարանը։

Երկրորդ հնգամյակում զգալի կերպով ընդարձակվեց գունավոր մետալուրգիայի հանքային բազան։ Նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ կատարվեցին մոլիբդենի և պղնձի հանքագործարանային արտադրություն ստեղծելու ուղղությամբ։

Շահագործման հանձնվեց Ալավերդու պղնձարջասպի գործարանը, որի արտադրանքը օգտագործվում էր Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների այգեգործության մեջ։

Երկրորդ հնգամյակում խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության շինանյութերի արտադրության մեջ։ Միջոցառումներ ձեռնարկվեցին հանրապետության շինանյութերի հումքի աղբյուրների գիտական ու տեխնիկական ուսումնասիրություններ կատարելու, շինանյութերի նոր տեսակների արտադրություն կազմակերպելու, գործող ձեռնարկությունները վերակառուցելու և ընդարձակելու ուղղությամբ։

Հնգամյակի տարիներին շահագործման հանձնվեցին ժողովրդական տնտեսության համար կարևոր նշանակություն ունեցող Դավալուի ցեմենտի, Երևանի բազալտի, պեմզաբետոնի բլոկների, գրանիտ կտրող և մարմար մշակող գործարանները։ Ընդարձակվեցին Արթիկի տուֆի և Անի-Պեմզայի ձեռնարկությունները։ 1937 թվականին Արթիկի տուֆի արտադրությունը կազմեց 103 հազար խորանարդ մետր, պեմզա-բլոկինը՝ 489 հազար հատ, ցեմենտի արտադրությունը՝ 76,7 հազար տոննա, աղյուսինը՝ 4,3 միլիոն հատ, դիոտոմիտինը՝ 5,4 հազար հատ, գրանիտինը՝ 23,1 հազար խորանարդ մետր, կրինը՝ 79,0 հազար տոննա[1]։

Հնգամյակի ընթացքում վերակառուցվեցին ու ընդարձակվեցին մետաղամշակման ձեռնարկությունները։ ՀԿ(բ)Կ IX համագումարի որոշման համաձայն վերակառուցվեցին Երևանի մեքենաշինական և Լենինականի մեխանիկական գործարանները։ Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում կազմակերպվեց նավթային մղիչ խողովակների և կոմպրեսորների շարժիչների արտադրություն։ Արտադրանքի այդ նոր տեսակների յուրացման շնորհիվ գործարանը ստացավ համամիութենական նշանակություն։

Արտադրության հիմնական միջոցների խոշոր աճի շնորհիվ ավելացավ նաև ծանր արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը։ 1937 թվականին այն կազմեց 84 տոկոս։ Ամբողջ արդյունաբերության 255,2 միլիոն ռուբլու համախառն արտադրանքի 214,3 միլիոն ռուբլի բաժին էր ընկնում ծանր արդյունաբերությանը։

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 40։

Հնգամյակի տարիներին ՍՍՀՄ-ի բոլոր ազգային հանրապետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում զարկ տրվեց թեթև ու սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների շինարարությանը։ Գործող ձեռնարկությունների վերակառուցմանը զուգընթաց Հայաստանում կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին մի շարք գործարաններ ու ֆաբրիկաներ։ Լենինականում հիմնադրվեցին մանվածքային, կարի ու կոշիկի գործարանները, վերակառուցվեցին ու ընդարձակվեցին Երևանի կարի, կոշիկի, կաշվի, մետաքսյա գործվածքեղենի և մյուս գործող ձեռնարկությունները։

Երկրորդ հնգամյակում հանրապետության թեթև արդյունաբերությունը ավելի բազմաճյուղային դարձավ։ Աճեց ժողովրդական սպառման առարկաների համախառն արտադրանքը։

Երկրորդ հնգամյակում վերակառուցվեցին ու ընդարձակվեցին նաև հանրապետության սննդարդյունաբերության մի շարք, այդ թվում Երևանի մսի կոմբինատը և «Արարատ» տրեստի ձեռնարկությունները։ 1937 թվականին «Արարատ» տրեստը երկրին տվել է 70 հազար հեկտոլիտր գինի, 48 հազար հեկտոլիտր կոնյակ, 20 հազար հեկտոլիտր օղի և 330 հազար հեկտոլիտր այլ տեսակի խմիչքներ[1]։

Տեխնիկական վերակառուցման շնորհիվ կրկնապատկվեց Երևանի պահածոների գործարանի արտադրանքը։ 1937 թվականին այն կազմեց մոտ 20 միլիոն պայմանական տուփ։

1932 թվականի համեմատությամբ, երկրորդ հնգամյակի վերջին աճեց մսի, կենդանական յուղի, հրուշակեղենի, պանրի արտադրանքը։

Հնգամյակի տարիներին ընդարձակվեց ու զարգացավ տեղական արդյունաբերությունն ու արհեստագործական կոոպերացիան։ 1932 թվականի համեմատությամբ արհեստագործական կոոպերացիայի արդյունաբերության արտադրանքը աճեց երկու անգամ։

Առավելապես արագ էր աճում ծանր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը։ 1932 թվականի 85,6 միլիոն ռուբլու դիմաց ծանր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1937 թվականին կազմեց 214,3 միլիոն ռուբլի, թեթև արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1932 թվականի 25,4 միլիոն ռուբլուց 1937 թվականին հասավ 40,9 միլիոն ռուբլու[2]։

Արդյունաբերության վերակառուցման և զարգացման ուղղությամբ ձեռք բերված վերոհիշյալ նվաճումները արդյունք էին առաջին հերթին կապիտալ այն խոշոր ներդրումների, որոնց ընդհանուր գումարը հասավ 233,6 միլիոն ռուբլու[3]։ Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հնգամյակում կապիտալ ներդրումների մեծ մասը տրամադրվեց ծանր արդյունաբերության զարգացմանը։

Հնգամյա պլանի հաջող կատարման շնորհիվ Հայաստանը դարձավ ինդուստրիալ առաջավոր հանրապետություն։ Բարձրացավ հանրապետության արդյունաբերության տեխնիկական զինվածությունը, աճեց ու բազմամարդ

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 28 նոյեմբերի 1937 թ.։

2 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 23։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19։

դարձավ տեխնիկական ինտելիգենցիան։ 1936 թվականին բանվորների ու ծառայողների թիվը հասավ 105 հազարի[1]։

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները համալրվեցին երիտասարդ կադրերով, որոնք արագ կերպով յուրացրեցին ժամանակակից տեխնիկայի գործարանային ու շինարարական մեխանիզմները։ Բանվոր դասակարգի որակական փոփոխման մյուս բնորոշ կողմն էլ այն էր, որ տեխնիկայի ուսուցման շնորհիվ, նրա հիմնական մասը դարձավ հարվածային, նոր վերաբերմունք մշակեց աշխատանքի նկատմամբ։ Հանրապետության բանվոր դասակարգի քանակական և որակական աճը վճռական նշանակություն ունեցավ հնգամյակի քաղաքական ու տնտեսական խնդիրները լուծելու գործում։

Հնգամյակի ընթացքում սոցիալիստական ինդուստրացման քաղաքականության անշեղ կիրառման շնորհիվ հանրապետության մի շարք շրջաններում ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր կենտրոններ, կառուցվեցին բանվորական ավաններ և կատարվեց բանվոր դասակարգի ուժերի նոր տեղաբաշխում։

Հնգամյակի տարիներին զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության տրանսպորտում։ Սոցիալիստական ինդուստրիայի ընդարձակումը, գյուղատնտեսության մեջ բարդ մեխանիզմների օգտագործումը և ընդհանրապես արտադրողական ուժերի համաչափ տեղաբաշխումը հումքի աղբյուրներին մոտ, պահանջում էին արագացնել երկաթուղային տրանսպորտի բեռնաշրջանառությունը և ընդարձակել անռելս ճանապարհների ցանցը։ Միայն հնգամյակի առաջին երկու տարում շահագործման հանձնվեցին 823 կմ երկարությամբ անռելս նոր ճանապարհներ, ինչպես նաև ավտոտրանսպորտային երթևեկության մի քանի նոր ուղեմասեր[2]։

Արմատական փոփոխություններ կատարվեցին գյուղատնտեսության մեջ։ Իրականացվեց գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը։ 1937 թվականին Հայաստանի ամբողջ գյուղացիական տնտեսությունների 88,7 տոկոսն ընդգրկված էր կոլտնտեսությունների մեջ։ 1932 թվականի 893 կոլտնտեսությունների փոխարեն 1937 թվականին Հայաստանում կային 1074 կոլտնտեսություններ և 16 սովխոզներ։ Նրանցում էր կենտրոնացված հանրապետության բոլոր ցանքատարածությունների 92,6 տոկոսը[3]։

Կոլտնտեսային շինարարության ծավալման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի կանոնադրությունը, որն ընդունվեց 1935 թվականին ՍՍՀՄ հարվածային կոլտնտեսականների երկրորդ համագումարում։ Կանոնադրության մեջ շարադրված էին կոլտնտեսային կյանքի նորմաները, հանրային տնտեսությունը վարելու ձևերն ու եղանակները։

Համագումարի կողմից ընդունված օրինակելի կանոնադրությունը քննարկվեց երկրի բոլոր կոլտնտեսություններում։

Գյուղատնտեսական արտելի նոր կանոնադրության կիրառման շնորհիվ հնարավոր դարձավ բացահայտել կոլտնտեսային շինարարության մեջ թույլ տրված սխալներն ու թերությունները։ Խնդիր դրվեց լրիվ կերպով օգտագոր-

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 12։

2 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 25, գ. 4ա։

3 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет», էջ 70։

ծել կոլտնտեսությունների արտադրական ու աշխատանքային հնարավորությունները, վերացնել աշխատանքի նորմավորման, կադրերի տեղաբաշխման, տնամերձների օգտագործման և կոլտնտեսականների իրավունքների պահպանման գործում թույլ տրված սխալներն ու կամայականությունները։

Մի շարք տարիների անբերրիության, ինչպես և վարչարարության և բյուրոկրատական վերաբերմունքի հետևանքով, 1934 թվականին Հայաստանի հյուսիսային մի քանի շրջաններում ստեղծվել էին տնտեսական լուրջ դժվարություններ։ Տեղական պայմաններն աչքաթող անելով վերադաս մարմինները թույլ էին տվել ցանքսի և մթերման պլանավորման սխալներ, որի հետևանքով կոլտնտեսականների մեջ առաջ են գալիս որոշ դժգոհություններ, որոնք անդրադառնում էին կոլտնտեսությունների աշխատանքների ընթացքի վրա։ 1934 թվականին Անդրերկրկոմը և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը միջոցառումներ մշակեցին դրանց վերացման համար։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ցուցումներով գյուղացիական կուսակցական կազմակերպությունները ագիտացիոն-պրոպագանդիստական խոշոր աշխատանք կատարեցին թույլ տված սխալների ու թերությունների պատճառները պարզաբանելու և կուլակային թշնամական տարրերի կողմից դրանք օգտագործելու փորձերը կանխելու նպատակով։ Կոլտնտեսային կարգերի թշնամիները շարունակում էին օգտագործել առանձին դժվարությունները և խոչընդոտում էին գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը։ Կոլտնտեսային գյուղացիությունը համախմբված կուսակցական ու հասարակական կազմակերպությունների շուրջը, բացահայտում ու մերկացնում էր դասակարգային թշնամիների փորձերը և տնտեսապես ու կազմակերպչորեն ամրապնդում կոլտնտեսությունները։

Հնգամյակների տարիներին գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման և կոլտնտեսությունները տնտեսապես ամրապնդելու գործում վճռական դեր կատարեցին ՄՏ կայանները։ 1932 թվականի 4 ՄՏ կայանների փոխարեն 1937 թվականին Հայաստանում գործում էին 24 ՄՏ կայաններ։ Բոլոր ՄՏ կայաններում, սովխոզներում և կոլտնտեսություններում գյուղատնտեսական աշխատանքներին սպասարկում էին 1358 տրակտոր, 127 կոմբայն, 395 բեռնատար ավտոմեքենա և 254 բարդ կառուցվածքի կալսիչ[1]։

Հնգամյակի տարիներին զարկ տրվեց գյուղական էլեկտրակայանների շինարարությանը, որի շնորհիվ գյուղատնտեսական աշխատանքներում ընդարձակվեց էլեկտրաէներգիայի կիրառումը։ 1932 թվականի 28 կոլտնտեսությունների փոխարեն, 1937 թվականին էլեկտրիֆիկացման ենթարկվեցին 68 կոլտնտեսություններ[2]։

1937 թվականին, 1932 թվականի համեմատությամբ զգալիորեն աճեց հանրապետության գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը։ 1932 թվականի 60,8 միլիոն ռուբլու դիմաց, 1937 թվականին այն կազմեց 99,1 միլիոն ռուբլի[3]։

Գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության և անասնապահության մթերատվության բարձրացման շնորհիվ, աճեցին կոլտնտեսությունների

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 48։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47։

եկամուտները։ 1937 թվականին հանրապետության բոլոր կոլտնտեսությունների համախառն եկամուտը կազմեց 181,1 միլիոն ռուբլի, 1932 թվականի 45,4 միլիոն ռուբլու դիմաց։ Հնգամյակի ընթացքում կառուցվեցին մի շարք ջրհան կայաններ, վերակառուցվեցին Էջմիածնի ու Շիրակի ջրանցքները, ոռոգելի հողերի տարածություններն աճեցին ավելի քան 40 հազար հեկտարով։ 1932 թվականի 119,2 հազարի փոխարեն, հանրապետության ոռոգելի տարածությունները 1937 թվականին կազմեցին 160,6 հազար հեկտար։

Հնգամյակի ընթացքում կոլեկտիվացման քաղաքականության հաջող իրականացման, կոլտնտեսությունների ու սովխոզների տնտեսական և տեխնիկական բազան ամրապնդելու շնորհիվ Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ գրեթե լիովին տիրապետող դարձավ սոցիալիստական տնտեսաձևը։ Գյուղում ամբողջապես վերացվեցին կապիտալիստական տարրերը։ Փոխվեց գյուղացիության սոցիալական դեմքը։ Աճեց նրա քաղաքական ու տնտեսական ակտիվությունը։

Բանվոր դասակարգի և գյուղացիության քանակական ու որակական վերափոխմանը զուգընթաց, վերափոխվեց նաև ինտելիգենցիան։ Նախկին բուրժուական ինտելիգենցիայի փոխարեն ստեղծվեց բանվորների և գյուղացիների ծոցից դուրս եկած նոր սոցիալիստական ինտելիգենցիա, որը խոշոր դեր կատարեց հանրապետության հասարակական քաղաքական ու տնտեսական կյանքում։

Հանրապետությունում կատարված սոցիալական ու դասակարգային կառուցվածքի փոփոխությունների հետևանքով վերացան ինչպես բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության, այնպես էլ այդ երկու դասակարգերի ու ինտելիգենցիայի միջև եղած վաղեմի հակասությունները։

Երկրորդ հնգամյակում ժողովրդական տնտեսության հիմնական վերակառուցումն ավարտելու և այն արագ թափով զարգացնելու հիման վրա զգալի չափով բարձրացավ աշխատավորների նյութական բարեկեցությունը և կուլտուրական մակարդակը։ Աճեցին նաև կոլտնտեսականների նատուրալ և դրամական եկամուտները։

Բանվոր-ծառայողների և կոլտնտեսականների եկամուտների աճի հիման վրա բարձրացավ նրանց գնողունակությունը։ Զգալի չափով ծավալվեց առևտուրն ու ապրանքաշրջանառությունը։ Առևտրի ասպարեզից ամբողջապես դուրս մղվեց մասնավոր կապիտալը։ Մոտ երեք անդամ աճեց պետական ու կոոպերատիվ առևտրի ծավալը[1]։

Լայն ծավալ ստացավ բնակարանային և կոմունալ շինարարությունը։ Հանրապետության քաղաքներում և արդյունաբերական այլ կենտրոններում կառուցվեցին հազարավոր նոր բնակելի տներ։ 1933—1937 թթ. քաղաքներում ու բանվորական ավաններում շահագործման հանձնվեց 483 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն[2]։

Աճեցին պետության կողմից բնակչությանը ցույց տրվող օգնության ֆոնդերը։ Սոցիալական ապահովության միջոցները 1936 թվականին կազմեցին

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 97։
2 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет», էջ 143։

85 միլիոն, իսկ կենսաթոշակները՝ 12 միլիոն ռուբլի[1]։ Բոլոր հիվանդանոցներում մահճակալների թիվը 1933 թվականի 1600-ից 1937 թվականին հասավ 2214-ի։

Նյութական բարեկեցության բարձրացմանը զուգընթաց աճեց հանրապետության բնակչության թիվը։

Հնգամյակի տարիներին Հայաստանում հաջողությամբ իրագործվեց կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականությունը, որի շնորհիվ Հայաստանը անցավ քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման հոյակապ ուղի։ Արմատապես վերակառուցվեց Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը։

Հնգամյակի վերջում մեր երկրում հիմնականում ավարտվեց սոցիալիզմի կառուցումը։

---

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 25, գ. 4ա։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

1. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ։ ՍՍՀՄ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ։

1. ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻՑ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐԸ։ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Երկրի ինդուստրացման և կոլտնտեսային կարգերի հաղթանակի շնորհիվ ՍՍՀՄ-ը սոցիալիզմի կառուցման բնագավառում վճռական հաջողություններ հասավ։ Իրականացավ Վ. Ի. Լենինի հանճարեղ կանխատեսումը. նեպական Ռուսաստանը դարձավ սոցիալիստական։ Դա ՍՍՀՄ 1917—1937 թթ. զարգացման կարևորագույն հանրագումարն էր, որը համաշխարհային պատմական նշանակություն ուներ։

Առաջին հնգամյակի պլանի հաջող կատարումը ապահովեց սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքի կառուցումը, նախադրյալներ ստեղծվեցին ՍՍՀՄ-ում սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակի համար։

Աշխատավոր լայն մասսաների հերոսական աշխատանքի շնորհիվ երկրորդ հնգամյակը ևս կատարվեց հաջողությամբ և ժամկետից շուտ։ Ավարտվեց ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը։ Երկրում վերջնականապես վերացվեցին շահագործող դասակարգերը։

Երկրորդ հնգամյակի վերջում ժողովրդական տնտեսության մեջ արդյունաբերության արտադրանքը կազմեց 77,4 տոկոս[1]։ Արտադրության միջոցների թողարկման տեսակարար կշիռը զգալի չափով բարձրացավ։ Արագ թափով ընկնեց զարգանալ սև մետալուրգիան։ 1913 թվականի համեմատությամբ 1936 թվականին մեքենաշինության արտադրանքը ավելացավ 28 անգամ, հաստոցաշինությանը՝ 31 անգամ[2]։

Արդյունաբերության բուռն զարգացումը հնարավորություն տվեց ապահովել ՍՍՀՄ տեխնիկա-տնտեսական անկախությունը առաջավոր կապիտալիստական երկրներից։ Հայրենական արդյունաբերությունը արդեն ապահովում էր շոգեքարշերի, վագոնների, ներհատիչ մեքենաների, հաստոցների, գյու-

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային իշխանության 20 տարին», Երևան, 1938, էջ 14։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29։

ղատնտեսական մեքենաների պահանջմունքը, որոնց մեծ մասը մինչ այդ ներմուծվում էր արտասահմանից։

Սոցիալիզմի կարևորագույն նվաճումներից էր նաև նոր տեխնիկայի հիման վրա առաջացած արտադրության առաջավորների շարժումը, որը վճռական դեր խաղաց ինչպես տեխնիկական հեղաշրջման, այնպես էլ ողջ ժողովրդական տնտեսությունը արագ թափով զարգացնելու գործում։

Արտադրողական ուժերի զարգացմանը հսկայական թափ հաղորդեց նորարարների շարժումը, որը միաժամանակ ժողովրդական մասսաների ուժերի աճման, նրանց կոմունիստական գիտակցության բարձրացման փայլուն ապացույցն էր։ Այդպիսի շարժումը կարող էր առաջանալ միայն սոցիալիստական տնտեսության պայմաններում։ «Հիրավի, դա աշխատանքի բնագավառում մարդկային մտքի հսկայական չափերի հասնող արթնացումն է,— ասել է այդ առթիվ ֆրանսիական ականավոր գրող Ռոմեն Ռոլանը։— Այն հնարավոր է միայն իսկական սոցիալիստական հասարակարգում, որտեղ բանվորն իր աշխատանքի տերն է և ոչ թե շահագործվող, որտեղ նա ոչ թե աշխատում է իրեն թշնամի դասակարգի հարստացման համար, որի ամբողջ հոգսը այն է, որ բանվորներից ավելի մեծ օգուտ քաղի, այլ ամբողջ հասարակության համար, որտեղ բանվորը իրավամբ գրավում է առաջին տեղը։ Արժանապատվության և հպարտության այդ զգացումը իրոք որ շատ հրապուրիչ է»։

Նորարարական շարժումը մեծ ծավալ ստացավ նաև գյուղատնտեսության բնագավառում, որը հետևանք էր կոլտնտեսությունների քաղաքական ու կազմակերպական ամրապնդման, կոլտնտեսականների և, ընդհանրապես, գյուղատնտեսության աշխատողների սոցիալիստական գիտակցության բարձրացման։

1937 թվականին ավարտվեց ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը։ 18,5 միլիոն գյուղացիական տնտեսություններ կամ ամբողջ գյուղացիական տնտեսությունների 93 տոկոսը և հացահատիկի ցանքատարածությունների 99,1 տոկոսն արդեն միավորված էին կոլտնտեսությունների մեջ[1]։

Կոլտնտեսային կարգի հաղթանակն ու ամրապնդումը, գյուղի սոցիալիստական վերափոխումը է՛լ ավելի ամրապնդեցին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը, ապահովեցին սովետական ժողովրդի բարոյա-քաղաքական միասնությունը։

Բարձրացավ ժողովրդի նյութական բարեկեցությունը, զգալիորեն զարգացան գիտությունը և կուլտուրան։ Ավելի քան երկուևկես անգամ աճեց բանվորների ու ծառայողների աշխատավարձի ֆոնդը, երեք անգամից ավելի՝ կոլտնտեսականների դրամական եկամուտը։

Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության կիրառման շնորհիվ նախկինում հետամնաց ծայրամասային ժողովուրդները պատմական կարճ ժամանակամիջոցում, ժողովրդական տնտեսության զարգացման առավել արագ տեմպերի հետևանքով, ձեռք բերեցին հսկայական նվաճումներ սոցիալիզմի կառուցման ճանապարհին։

Զգալի վերելք ապրեց նաև Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան։ Երկրամասում սկսեցին զարգանալ հանքային հարստությունների մշակումը, քիմիական արդ-

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային իշխանության 20 տարին», էջ 43։

յունաբերության մի շարք ճյուղեր, մեքենաշինությունը, տեքստիլ արդյունաբերությունը և այլն։ Նավթի հանույթը Ադրբեջանում կրկնապատկվեց։ 1937 թվականին ՍՍՀՄ նավթի և գազի հանույթի 76 տոկոսը տալիս էր Բաքուն։ Հանրապետության արդյունաբերության տեսակարար կշիռը կազմեց 89,7 տոկոս, Վրացական ՍՍՀ-ում՝ 75 տոկոս, իսկ Հայկական ՍՍՀ-ում՝ 84 տոկոս։

Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1938 թվականին՝ 1919 թվականի համեմատությամբ աճեց 189,6 անգամ[1], էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը նույն ժամանակներում 1,5 հազար կվտ-ից հասավ 88,1 հազար կվտ-ի[2]։

Նախկինում հետամնաց ծայրամասերը կարճ ժամանակում դարձան ինդուստրիալ-կոլտնտեսային հանրապետություններ։

Կարևորագույն խնդիրներից մեկը բանվորական բարձրորակ կադրերի ստեղծումն էր։ Ազգային բանվորական կադրերի պատրաստումը վճռական դեր խաղաց այդ հանրապետություններում բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդման, քաղաքի և գյուղի մերձեցման, ՍՍՀՄ ազգերի բարեկամության ամրապնդման գործում։ Սակայն կային մի շարք հանգամանքներ, որոնք խանգարում էին արդյունաբերության և ամբողջ էկոնոմիկայի ավելի արագ զարգացմանը։

Սովետական օրինականության խախտման հետևանքով շատ արդյունաբերական ձեռնարկություններ զրկվեցին լավագույն ինժեներա-տեխնիկական կադրերից, որոնց պահանջը ազգային հանրապետություններում առանց այն էլ շատ մեծ էր։ Արտադրության որոշ ասպաշնորհ ղեկավարներ պլանների ձախողումը բացատրում էին մտացածին «ժողովրդի թշնամիների» վնասարարությամբ և կարիերիստական նպատակներով հաշվեհարդար տեսնում համարձակ ու անաչառ կադրերի հետ։

Անդրկովկասում կոլտնտեսային շինարարության ընթացքում կային լուրջ դժվարություններ։ Կոլտնտեսային շարժմանը հատկապես խանգարում էին կուլակային-բեկական ելույթներն ու բանդիտական շարժումները, որոնք բավական ուժեղ ընթացք ստացան 1930—1931 թվականներին։ Կոլտնտեսություններին մեծ վնաս հասցրին նաև ղեկավարման վարչարարական մեթոդները, կամավորության սկզբունքի խախտումը, լեռնային շրջանների համար կոլեկտիվացման բարձր տեմպերի ընդունումը, տեղական առանձնահատկությունների անտեսումը։ Այդ էր պատճառը, որ Անդրկովկասում գյուղացիության հիմնական մասսան (Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում մոտ 50 տոկոսը և Վրացական ու Հայկական ՍՍՀ-ներում՝ ավելի քան 40 տոկոսը) կոլտնտեսություն մտավ որոշ դանդաղումով՝ երկրորդ հնգամյակի տարիներին։

Կուսակցության և կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացման մակարդակը 1932 թվականի համեմատությամբ 1937 թվականին Ադրբեջանում 51 տոկոսից հասավ 87 տոկոսի, Հայաստանում՝ 38-ից 83,7 տոկոսի, Վրաստանում՝ 36-ից 77 տո-

---

1 Տե՛ս Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 23։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24։

կոսի։ Աճեցին բազմաթիվ նոր կադրեր, կոլտնտեսային շինարարության առաջավորներ։

Երկրորդ հնգամյակի վերջում կոլեկտիվացումը բոլոր հանրապետություններում հիմնականում ավարտվեց, որով երկրի բնակչության գերակշռող մասը ընդգրկվեց սոցիալիստական շինարարության մեջ։

Ազգային բանվոր դասակարգի ձևավորումը կարևոր դեր խաղաց տեղերում թե՛ արդյունաբերության և թե՛ գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար։

Ազգային ու տեղական որոշ յուրահատկությունների, մասնավորապես քոչվորական կյանքի և տոհմական ու ֆեոդալական հարաբերությունների մնացուկների առկայության պատճառով ավտոնոմ հանրապետություններում և մարզերում գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը ավելի դանդաղ էր ընթանում, քան Կենտրոնական Ռուսաստանում և մի շարք ազգային հանրապետություններում։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը և նրա տեխնիկական վերակառուցումը կարևոր նշանակություն ունեցան հետամնաց ազգային շրջանների առաջընթացի համար։

Սովետական երկիրը տնտեսական ու քաղաքական մեծ թռիչք կատարեց։ Սոցիալիզմի համար մղվող պայքարը հաղթանակով ավարտվեց։ Սոցիալիզմը թե՛ քաղաքում և թե՛ գյուղում դարձավ միակ տիրապետող սիստեմը։

Սոցիալիզմի հաղթանակը սովետական հասարակության մեջ ընդմիշտ վերացրեց ներքին հակադրություններ ծնող բոլոր պատճառները։ Դադարեց գոյություն ունենալ վերջին շահագործող դասակարգը՝ կուլակությունը։ Այլևս չէր գործում արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության սիստեմը, որը հասարակությունը թշնամի դասակարգերի բաժանելու հիմքն էր հանդիսանում։ Հասարակության տնտեսական հիմքը խարսխվեց արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականության վրա։

Շահագործման ոչնչացումը և ընդհանուր շահերով ու բարեկամական կապերով միավորված միասնական հասարակարգի ստեղծումը պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր, սոցիալիզմի խոշորագույն նվաճումը։ Հաղթանակեց սոցիալիստական տնտեսության համապարփակ ձևը։ Այդ ամենի հետևանքով ձևավորվեցին սոցիալիստական ազգերը։ Բանվորների և ծառայողների թիվը ՍՍՀՄ-ում աճեց և 1936 թվականին հասավ 25,8 միլիոնի՝ 1913 թվականի 11,4 միլիոնի դիմաց[1]։ Նախկինում հետամնաց ծայրամասերում ստեղծվեցին կոմունիստական գաղափարներով զինված ազգային բանվորական բազմահազար կադրեր։ Քանակական աճի հետ մեկտեղ արագորեն բարձրանում էր բանվորների կուլտուրական և տեխնիկական մակարդակը։ Բանվորության գերակշռող մասը հանձնել էր պետական տեխնիկական քննությունները։ Սոցիալիզմի կառուցման ընթացքում բանվոր դասակարգը հանդես եկավ որպես ղեկավար և որոշիչ ուժ։ Մանր, ցաք ու ցրիվ գյուղացիական տնտեսությունների փոխարեն ստեղծվեց սոցիալիստական հիմունքներով միավորված կոլտնտեսային գյուղացիությունը, որը կանգնեց սոցիալիստական հասարա-

1 Տե՛ս «Խորհրդային իշխանության 20 տարին», էջ 13։

կարգ կպուցողների շարքերում։ Վերացավ գյուղի դարավոր հետամնացությունը։ Գյուղում հանդես եկան բազմաթիվ նոր կադրեր, գյուղատնտեսության մասնագետներ, մեխանիզատորներ։ Երկրորդ հնգամյակի վերջում տրակտորիստների թիվը հասնում էր մեկ միլիոնի, ավտովարորդներինը՝ 100 հազարի, կոմբայնավարներինը և ղեկակալներինը՝ 200 հազարի։ Պատրաստվեցին կոլտնտեսային հազարավոր նախագահներ, բրիգադիրներ, ֆերմաների վարիչներ և բազմաթիվ այլ մասնագիտական կադրեր։ Այդ բոլորի հետևանքով սկսեցին աստիճանաբար վերափոխվել գյուղացիության հոգեբանությունն ու գիտակցությունը։

Սոցիալիստական շինարարության զարգացման ընդհանուր պրոցեսում գյուղական բնակչության մի մասը աշխատանքի էր անցնում արդյունաբերության, տրանսպորտի և այլ բնագավառներում։ Եթե 1913 թվականին ցարական Ռուսաստանի բնակչության 75 տոկոսն էր զբաղված գյուղատնտեսության և անտառային տնտեսության մեջ, ապա 1937 թվականին՝ 56 տոկոսը։

Զգալի փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև սովետական ինտելիգենցիայի կյանքում, որն ամբողջովին նվիրվեց բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության գործին, սոցիալիստական հասարակարգի հաղթանակի գործին։ Երկրորդ հնգամյակի վերջում սովետական ինտելիգենցիան իր շարքերում հաշվում էր 9,6 միլիոն մարդ, որոնց գերակշռող մասը ծագում էր բանվորներից, գյուղացիներից և մյուս աշխատավոր տարրերից։ Երկրում ամենուրեք հաստատվեց «Յուրաքանչյուրից ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին ըստ աշխատանքի» սոցիալիստական սկզբունքը։

Մասսաների այն գիտակցությունը, որ իրենց աշխատանքի արդյունքը պատկանում էր ոչ թե շահագործողներին, այլ հենց իրենց, հսկայական հեղաշրջող դեր կատարեց նրանց հոգեկան կերպարի վերափոխման գործում, սոցիալիզմի կառուցման համար մղվող պայքարում։

Սոցիալիզմի հաղթանակով վերացան քաղաքի և գյուղի միջև նախկինում գոյություն ունեցող հիմնական հակասությունները։ Ռեալ պայմաններ ստեղծվեցին մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքի հակասությունները վերացնելու համար։

Սոցիալիստական հասարակարգում պետական և կոոպերատիվ սեփականության երկու ձևերի ընդհանրությունը ավելի ամրապնդեց բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության դաշինքը։ Այդ հիմքի վրա ստեղծվեց սոցիալիստական հասարակության սոցիալ-քաղաքական, գաղափարական, հոգեկան ու բարոյական միասնություն, որը նախկին հասարակարգերում չտեսնված, միայն սոցիալիստական հասարակությանը հատուկ երևույթ էր և արդյունք կոմունիստական կուսակցության ու սովետական պետության լենինյան քաղաքականության հաղթանակի։

Սովետական ժողովուրդների միասնության ստեղծումը դարձավ սոցիալիստական հասարակության շարժիչ կարևոր ուժ։

Սոցիալիզմի կարևորագույն հաղթանակներից մեկն էլ ազգային հարցի լուծումն էր։

Սովետական հասարակարգը լայն հնարավորություններ ստեղծեց ազգերի զարգացման և բարգավաճման համար։ Կոմունիստական կուսակցության

լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակն ապահովեց ազգերի լիակատար իրավահավասարությունը։ Խոշոր աշխատանք կատարվեց անցյալից ժառանգած տնտեսական և կուլտուրական հետամնացությունը վերացնելու ուղղությամբ։ Այդ բոլորի հետևանքով նախկինում հետամնաց ազգերը վերածնվեցին ու առաջադիմական մեծ թռիչք կատարեցին։ Ձևավորվեցին սոցիալիստական ազգերը, որոնք իրենց հոգևոր կերպարով և քաղաքական նպատակներով միանգամայն նոր որակ էին ներկայացնում։ Նրանց հոգևոր կերպարի բնորոշ գիծը դարձավ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի, ժողովուրդների բարեկամության գաղափարը։ Ավելի ուժեղացավ սոցիալիստական ազգերի զարգացման ու մերձեցման պրոցեսը։

Սոցիալիզմի հաղթանակն ամրապնդեց սովետական ժողովուրդների բարեկեցության նյութական հիմքը, պայմաններ ստեղծեց ավելի ունևոր և կուլտուրական կյանքի համար։ Քաղաքի և գյուղի աշխատավորների կուլտուրական-կենցաղային դրության բարելավման, նրանց լուսավորության, առողջապահության և այլ կարիքների վրա պետության կատարած ծախսերը 1932 թվականի 8,3 միլիարդ ռուբլու դիմաց 1937 թվականին կազմեցին 30,8 միլիարդ ռուբլի։ Հսկայական միջոցներ էին հատկացվում նաև կոմունալ տնտեսության, բուժհիմնարկների, մանկապարտեզների, մանկամսուրների ցանցի ընդլայնման և այլ նպատակների համար։ Միջին հաշվով մեկ բանվորի ու մեկ ծառայողի վրա կատարած տարեկան ծախսը 1936 թ. կազմում էր 601 ռուբլի[1]։ Զգալի չափով բարձրացավ ժողովրդի կրթական մակարդակը։ 1939 թվականի մարդահամարի տվյալներով գրագետ էր 9 տարեկանից բարձր հասակ ունեցողների 81,2 տոկոսը, գյուղական բնակչության 76,8 տոկոսը, մինչդեռ 1926 թվականի մարդահամարի տվյալներով գրագետ էր բնակչության միայն 51,1 տոկոսը։ ՍՍՀՄ ժողովուրդներից 40-ը, որոնք նախկինում չունեին իրենց գիրն ու գրականությունը, այն ստեղծեցին սովետական կարգերի օրոք և բուռն կերպով զարգացրին իրենց կուլտուրան։

Այսպիսով, սոցիալիզմի կառուցման ընթացքում տեղի էր ունենում ՍՍՀՄ ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական մակարդակի աստիճանական հավասարեցում։ Այդ հողի վրա էլ գնալով ամրապնդվում էր ժողովուրդների անխախտելի բարեկամությունը, որը և պայմաններ էր ստեղծում նրանց է՛լ ավելի զարգացման և մերձեցման, կուլտուրական կյանքի փոխադարձ հարստացման և առավել բարգավաճման համար։

Երկրորդ հնգամյակի հանրագումարներում արտացոլված են կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու համար մղված պայքարի հաջողությունները, քաղաքում կապիտալիստական տարրերի դուրս մղման և գյուղում կուլակության վերացման ասպարեզում ձեռք բերված հաջողությունները։ Դա նշան, որպես անցման շրջանի տնտեսական քաղաքականության ավարտն էր, սոցիալիստական սիստեմի հաղթանակը։

Սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում լուրջ հաջողությունների հասավ հայ ժողովուրդը։ Նախկինում քայքայված, սովի ու մահվան դատապարտված Հայաստանը դարձավ տնտեսապես զարգացած, կուլ-

1 Տե՛ս «Խորհրդային իշխանության 20 տարին», էջ 74։

տուրապես առաջադեմ սոցիալիստական հանրապետություն։ Լայն հեռանկարներ բացվեցին հայ ժողովրդի հոգևոր ուժերի հետագա ծաղկման համար։ Հանրապետության բնակչությունը 1926 թվականի համեմատությամբ 1939 թվականին աճեց 145,4 տոկոսով և հասավ 1.281.599-ի։ Քաղաքային բնակչությունն աճեց 219,3 տոկոսով[1]։

Նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին սոցիալիստական հայ ազգի ձևավորման և զարգացման համար։ Սոցիալիստական ազգերի ձևավորումը ՍՍՀՄ-ում սովետական կարգերի հաղթանակի, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդման արդյունքն էր։ Սոցիալիստական ազգերն իրենց քաղաքական և հոգևոր կերպարով միանգամայն նոր հասարակական կազմավորում էին, ազգի նոր տիպ։ Նրանց տնտեսական հիմքը արտադրամիջոցների սոցիալիստական սեփականությունն էր, սոցիալիստական արտադրաեղանակը։ Սոցիալիստական ազգերի ձևավորումն ու զարգացումը հետևանք էր այնպիսի գործոնների, ինչպիսիք էին արդյունաբերության բուռն զարգացումը, արդյունաբերական խոշոր կենտրոնների ստեղծումը և բանվոր դասակարգի քաղաքական ու որակական աճը, գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տնտեսական կապերի ամրապնդումը, նրանց փոխադարձ օգնության ուժեղացումն ու զարգացումը, տրանսպորտի, ինչպես նաև կապի միջոցների արագ զարգացումն ու առևտրի ծավալումը, գյուղի և քաղաքի, հանրապետության բոլոր շրջանների, ինչպես նաև ազգային հանրապետությունների միջև տնտեսական և կուլտուրական սերտ հարաբերությունների զարգացումը։ Ահա այսպիսի պայմաններում էլ ստեղծվեց սոցիալիստական ազգերի տնտեսական ընդհանրությունը։

Սոցիալիզմի հաղթանակը տնտեսության բնագավառում հիմնովին վերափոխեց նաև ՀՍՍՀ-ի բնակչության դասակարգային կառուցվածքը։ Նախկինում գոյություն ունեցող շահագործողների դասակարգը վերացվեց։ Քաղաքում իսպառ անհետացան կապիտալիստները, գյուղում՝ կուլակությունը, առևտրական ցանցում՝ մասնավոր առևտրականները։ Մնացին միայն երկու բարեկամ դասակարգեր՝ բանվորներն ու գյուղացիները և նրանց ծոցից ելած սովետական ինտելիգենցիան։ Դրանք էլ հենց կազմում են սոցիալիստական հայ ազգը։ Սակայն, դրանք սոցիալիզմի հաղթանակի հետևանքով ամբողջովին փոխվեցին, նոր որակ ստացան։ Սոցիալիստական հայ ազգի ձևավորման ու զարգացման գործում կարևոր ու վճռական դերը խաղաց Հայաստանի բանվոր դասակարգը, որը զգալիորեն աճել էր սոցիալիստական ինդուստրիայի զարգացման հետևանքով։ Բանվոր դասակարգը, ազատագրվելով ամեն տեսակ ճնշումից ու շահագործումից և անցնելով իշխանության գլուխ, դարձավ հասարակության առաջատար ուժը։ Բանվորների ու ծառայողների թիվը հանրապետությունում 1932 թվականի 93.996-ից 1936 թվականին հասավ 104.505-ի։

1937 թվականին բանվորները և ծառայողները կազմում էին բնակչության 34,7 տոկոսը, կոլտնտեսականները՝ 55,5 տոկոսը։

---

[1] Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 9։

Որակական փոփոխության ենթարկվեց գյուղացիությունը։ Մանր արտադրողների դասակարգից այն վերափոխվեց կոլտնտեսային և իր սոցիալիստական բնույթով մերձեցավ բանվոր դասակարգին։ Համաժողովրդական պետական և կոլտնտեսային-կոոպերատիվ սեփականությունների ընդհանրությունը սոցիալ-տնտեսական ամուր հիմք ստեղծեց այդ դասակարգերի շահերի ընդհանրության համար։ Աճել էր գյուղատնտեսության տեխնիկական հագեցվածությունը։

Մեծ փոփոխություններ կատարվեցին հայ ազգի հոգևոր կյանքում։ Բուռն աճ ապրեց ժողովրդական լուսավորությունը, զարգացավ հայ ժողովրդի ազգային, սոցիալիստական մշակույթը։

Սոցիալիստական հայ ազգի ձևավորման գործում կարևոր դեր կատարեց հայկական սովետական պետականության ստեղծումը, որը հանդես գալով որպես սովետական կարգերի հաղթանակի արդյունքը, խթանեց Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի կազմակերպման ու զարգացման, հայ ժողովրդի աշխատավոր ուժերի միավորման ու կոնսոլիդացման գործը։ Կարևոր նշանակություն ունեցավ աշխարհով մեկ ցրված վտարանդի հայերի ներգաղթի կազմակերպումը։ Գտնվելով Անդրֆեդերացիայի կազմում և նրա միջոցով մտնելով ՍՍՀՄ-ի մեջ, հայ պետականությունը շրջապատված էր բարեկամական ջերմ հոգատարությամբ, նյութական ու բարոյական հսկայական օգնություն էր ստանում, որի շնորհիվ աշխատասեր ու ստեղծագործ հայ ժողովուրդը կարճ ժամանակում կարողացավ վերաշինել իր ավերված օջախը և ընթանալ սոցիալիզմի կառուցման ուղիով։

ՍՍՀՄ բոլոր մյուս ժողովուրդների հետ հայ ժողովրդի ազգային հարաբերությունների զարգացումն ընթացավ ժողովուրդների բարեկամության ու սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների հիման վրա։ Սոցիալիզմի հաղթանակի պայմաններում ազգային հարցում գործող երկու առաջադիմական տենդենցները՝ ազգերի բարգավաճումն ու մերձեցումը, ավելի լայն չափերով սկսեցին զարգանալ։ Տեղի ունեցավ յուրաքանչյուր ազգի բուռն ու համակողմանի զարգացում, միութենական ու ինքնավար հանրապետությունների իրավունքների ընդլայնում և դրա հետ մեկտեղ սոցիալիստական ազգերի ավելի սերտ մերձեցում, նրանց փոխազդեցության, կապերի ու փոխադարձ հարստացման ուժեղացում։ ՍՍՀՄ բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում աճեց ու ամրապնդվեց հայ և մյուս ժողովուրդների քաղաքական ու գաղափարական միասնությունը։

Սոցիալիստական շինարարության պրոցեսում աճեց նաև սովետական դարաշրջանի նոր մարդը, որն օժտված էր ջերմ հայրենասիրությամբ, ժողովրդի ընդհանուր գործի նկատմամբ անսահման նվիրվածությամբ։ Սովետական մարդկանց այդ հատկությունները հանդես էին եկել ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում կատարած անձնուրաց աշխատանքում, բնության տարերքը հաղթահարելու և կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության առաջադրանքները կատարելու ընթացքում։

Սոցիալիստական արտադրաեղանակի պայմաններում մարքսիզմ-լենինիզմի ոգով տոգորված հայ ժողովրդի ազգային սոցիալիստական կուլտուրան

խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ սոցիալիստական ազգի ձևավորման համար։

Հանդես գալով որպես մի միասնություն, հայ սոցիալիստական ազգը զարգացման ավելի բարձր տեմպերով առաջ ընթացավ։ Ձեռք բերելով խոշոր հաջողություններ, համախմբված կոմունիստական մեծ կուսակցության շուրջը, նա իր ավանդը մուծեց ՍՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման գործում։

ՍՍՀՄ-ը, պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում դառնալով հզոր ինդուստրիալ երկիր, ապահովեց իր անվտանգությունը, որը և խոշոր պատմական նշանակություն ունեցավ սոցիալիստական սիստեմի հետագա ընդլայնման ու զարգացման համար։ Դա խոշոր, պատմության մեջ աննախադեպ սխրագործություն էր, որ կատարեց սովետական ժողովուրդը։

Սոցիալիզմի երկրի պատմական մեծ հաջողություններն ակնառու կերպով ցույց տվեցին ամբողջ աշխարհի աշխատավորներին, որ բանվորներն ու գյուղացիները, իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելով, կարող են ստեղծել տընտեսապես ու քաղաքականապես հզոր պետություն, որը, պաշտպանելով ժողովրդի շահերը՝ նրա համար ստեղծում է խաղաղ ու երջանիկ կյանք։

ՍՍՀՄ-ը դարձել էր ամբողջ աշխարհի աշխատավորների ու առաջադեմ մարդկության շահերի պաշտպանության կարևորագույն պատվարը։

* *
*

Կոմունիստական կուսակցությունը ՍՍՀՄ-ում ձեռք բերած տնտեսական ու քաղաքական խոշոր հաջողությունների համար մղվող պայքարի ղեկավարող և կազմակերպող ուժն էր։ Այդ պայքարում հսկայական չափով աճեց նաև տեղական կուսակցական կազմակերպությունների դերն ու պատասխանատվությունը։ Նրանք եռանդուն աշխատանք ծավալեցին մասսաներին կազմակերպելու և սոցիալիստական շինարարության հաղթանակը ապահովելու համար։

Գնալով ուժեղացավ կուսակցական կազմակերպությունների ազդեցությունը մասսաների վրա, նրանց ավանգարդային դերը ժողովրդական տընտեսության բոլոր բնագավառներում։ Սակայն դեռևս խոշոր թերություններ կային կուսակցության երիտասարդ անդամների դաստիարակման, նրանց մարքս-լենինյան գաղափարներով կոփելու գործում։

Մի շարք կազմակերպություններում բանվորական կորիզը թույլ էր։ Առանձին դեպքերում կուսակցության մեջ էին խցկվում նաև կարիերիստական տարրեր։ Այդ թերությունները վերացնելու համար 1933 թվականի հունվարի 12-ին Համկ(բ)կ ԿԿ և ԿՎՀ միացյալ պլենումը որոշում ընդունեց կուսակցության զտման և կուսակցության մեջ ընդունելությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին։ Զտումից հետո անցկացվեց կուսակցական փաստաթղթերի ստուգում և փոխանակում։ Նշված միջոցառումներն ամրապնդեցին կուսակցության շարքերը, սակայն տեղի ունեցան նաև լուրջ սխալներ ու շեղումներ։ Որոշ կարիերիստներ ցանկանում էին կուսակցության շարքերի զտումն օգտագործել իրենց նպատակների համար, հաշվեհարդար տեսնել

աղնիվ ու նվիրված կուսակցականների հետ։ Մի շարք հանրապետություններում զգալի չափով կրճատվեց կուսակցականների թիվը։

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1938 թվականի հունվարյան պլենումը դատապարտեց կոմունիստների նկատմամբ ցուցաբերած հախուռն վերաբերմունքը, երբ առանց փաստերի ստուգման շատերին հեռացնում էին կուսակցության շարքերից, զրկում աշխատանքից, հայտարարում ժողովրդի թշնամի և այլն։

Կոմունիստական դեմոկրատիայի կոպիտ խախտումները անհատի պաշտամունքի պայմաններում մեծ վնաս էին հասցնում կուսակցական աշխատանքին։

Սակայն ինչի՞ հետևանք էր այս բոլորը, որո՞նք են այս երևույթների սոցիալական ու քաղաքական պատճառները։ Դրանք, իհարկե, բխում էին այդ ժամանակաշրջանում երկրում առկա տնտեսական շինարարության և քաղաքական կյանքի անցողիկ շրջանի հատուկ դժվարություններից, կապիտալիստական շրջապատման վտանգից։ Մեր երկիրը միակ սոցիալիստական երկիրն էր, և եթե նա կարճ ժամանակում, ընդամենը առաջին երկու հնգամյակում հսկայական թռիչք չկատարեր, խոշոր ինդուստրիայի երկիր չդառնար, ապա կուլ կգնար արդեն գլուխ բարձրացնող ֆաշիստական Գերմանիային և մյուս գիշատիչներին։

Սկսվեց իրոք որ հսկայական պայքարի ու վերափոխումների մի էպոխա։ Դասակարգային պայքարը սուր բնույթ ստացավ։ Տրոցկիստների ու աջերի պայքարը ավելի ծանրացրեց վիճակը։ Իմպերիալիստները ցանկանում էին օգտվել ստեղծված դրությունից և ինտերվենցիա սկսել ՍՍՀՄ-ի դեմ։ Այդ ուղղությամբ մի շարք պրովոկացիոն փորձեր եղան։ Պետք էր երկիրը դուրս բերել նման վիճակից, միասնություն ստեղծել։ Այդ պայմաններում ձևավորվեց Ստալինի անձի պաշտամունքը, խախտվեցին դեմոկրատիզմի լենինյան սկզբունքները, մի հանգամանք, որը քաղաքական-հասարակական կյանքի զարգացմանը մեծ վնաս հասցրեց։ Անօրինակության զոհ դարձան բազմաթիվ լավագույն կադրեր։

Անհատի պաշտամունքը մեծ վնաս հասցրեց նաև հասարակական գիտությանը։ Ստալինի մտքերը համարվեցին գիտության վերջին խոսք, որոնց պրոպագանդումը և տարածումը դարձավ հասարակական գիտությունների հիմնական խնդիրը։ Դա ծանր վիճակ էր։

Սակայն այդ էպոխան միաժամանակ սովետական ժողովրդի հերոսական պայքարի, երկրի ինդուստրացման և կոլեկտիվացման, սոցիալիզմի հաղթանակի և պատմական մեծ նշանակություն ունեցող վերափոխումների էպոխա էր։

Անհատի պաշտամունքը իրեն հատկապես զգալ տվեց կուսակցության XVII համագումարում և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում։ XVII համագումարում խիստ չափազանցվեցին Ստալինի ծառայությունները։ Այդ ժամանակից կուսակցության և սովետական ժողովրդի ձեռք բերած հաջողությունները վերագրվեցին Ստալինին և ամբողջովին կապվեցին նրա անվան հետ։ Գնալով Ստալինը իրեն համարում էր անսխալական, հեռանում էր կոլեկտիվ ղեկավարության լենինյան նորմաներից, կտրվում մասսաներից և չարաշահում էր իր դիրքը։ Օրավուր ակնհայտ էին դառնում նրա անձի պաշտամունքի

բացասական կողմերը։ Ստալինը անհանդուրժողական վերաբերմունք էր ցուցաբերում դեպի քննադատությունը, հաշվի չէր առնում կոլեկտիվ կարծիքը, վարչարարություն, բռնություն էր թույլ տալիս մարդկանց նկատմամբ։ Այդ բոլորը կուսակցության լենինյան տիպի գործիչների շրջանում մեծ անհանգստություն առաջացրեց։

Սակայն կուսակցական գործիչների արդարացի պահանջները որակավորվեցին որպես նահանջ դասակարգային թշնամու հանդեպ, և նրանք շուտով անձի պաշտամունքի զոհ դարձան։

Ի. Ստալինի մի շարք սխալ դրույթները մեծապես վնասում էին սովետական դեմոկրատիայի զարգացմանը։ Շահագործող դասակարգերի վերացումից հետո Ստալինի առաջ քաշած այն դրույթը, թե որքան սովետական երկիրը մոտենում է սոցիալիզմին, այնքան դասակարգային պայքարը ավելի է սրվում, միանգամայն սխալ կողմնորոշում էր և անտեղի բռնությունների ու հալածանքների տեղիք էր տալիս։ Մինչդեռ 1936 թվականին Ստալինը ամերիկյան գրող Հովարդի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ հայտարարել էր, որ ՍՍՀՄ-ում արդեն վերացված են դասակարգերը և նրա բնակչությունը բաղկացած է քաղաքի և գյուղի ազատ աշխատավորներից։

ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ 1937 թ. փետրվարյան պլենումում Ստալինը ոչ միայն նորից առաջ քաշեց դասակարգային պայքարի սրման վերաբերյալ իր սխալ դրույթը, այլև հորինեց «հին» և «նոր» վնասարարների վերսիա։ «Հներին» նա համարեց բացարձակ դասակարգային թշնամիներ, իսկ «նորերին» պետք է որոնեին ու գտնեին։ Այդ սխալը նոր ռեպրեսիաների պատճառ հանդիսացավ։

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ 1935—1936 թվականներին անցկացված կուսակցական փաստաթղթերի ստուգումը և փոխանակումը կարևոր նշանակություն ունեցան կուսակցական շարքերը խորթ ու պատահական տարրերից մաքրելու գործում։ Սակայն, անհատի պաշտամունքի պայմաններում, այդ քաղաքական կամպանիայի ժամանակ թույլ տրվեցին բազմաթիվ սխալներ, որի հետևանքով Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների շարքերից անտեղի հեռացվեցին բազմաթիվ ազնիվ և սոցիալիզմի գործին նվիրված կոմունիստներ։ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը հետագայում ցուցում տվեց շտկել թույլ տրված սխալները։

Զգոնությունը բարձրացնելու պատրվակով ավանտյուրիստ Բերիան և նրա դրածոները լենինյան կադրերի ջարդ կազմակերպեցին Հայաստանում։ Բանսարկելով՝ նրանք ստեղծեցին անվստահության և կասկածամտության լարված մթնոլորտ։ Կադրերին իրար դեմ լարելով՝ նրանք զրպարտչական միջոցներով վարկաբեկում էին ազնիվ ու նվիրված աշխատողներին։ Շինծու մեղադրանքներ հորինվեցին լավագույն կոմունիստների և Լենինի մեծ գործին նվիրված որոշ գործիչների նկատմամբ։

Կատարելով Բերիայի ցուցումները, կարիերիստական տարրերը ջանում էին ցույց տալ, թե իբր Հայաստանում նացիոնալիստական-տրոցկիստական կազմակերպությունների լայն ցանց գոյություն ունի։ Նման մեթոդներով Բերիան լարված վիճակ ստեղծեց Հայաստանում և 1935 թվականին շարքից հանեց Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին։ Այ-

նուհետև, 1936 թվականին անհատի պաշտամունքի կամայականության զոհ դարձավ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը։

Խանջյանին և ականավոր այլ գործիչների շարքից հանելուց հետո, Բերիայի դրածոները Հայաստանում սկսեցին շատերին մեղադրել «խանջյանականության» մեջ։ Բուրժուական նացիոնալիստներ որոնելու մոլուցքով տարված՝ նրանք հորինում էին գոյություն չունեցող կազմակերպություններ։ Հավատարիմ լենինյան, ազնիվ ու նվիրված կոմունիստ Ներսիկ Ստեփանյանին նրանք հայտարարեցին Հայաստանում իբր թե գոյություն ունեցող նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբի ղեկավար։ Մտացածին այդ խմբի անդամներն էին համարվում այնպիսի ականավոր սովետական գրողներ, ինչպիսիք էին Եղիշե Չարենցը, Ակսել Բակունցը, Ալազանը, Մահարին, Նորենցը և ուրիշներ։

Անհատի պաշտամունքը մեծապես խանգարում էր գիտության զարգացմանը, կաշկանդում մարդկանց միտքը։ Գիտական աշխատությունների համար այն ժամանակ լուրջ թերություն էր համարվում, եթե Ստալինի աշխատություններից մեջբերումներ չէին կատարվում։ Երբ մի շարք հեղինակներ ինքնուրույն միտք արտահայտելու որոշ համարձակություն էին հանդես բերում, նրանք դառնում էին անհատի պաշտամունքի զոհ։ Դա դոգմատիզմի արտառոց արտահայտություններից էր։

Հանդես գալով «գիտնականի» և կուսակցության պատմության «տեսաբանի» դերում, Բերիան իր «Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը» ստահոդ գրքույկում ամբողջովին աղավաղել և ծուռ հայելու մեջ էր ներկայացրել Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների հեղափոխական պայքարի հարուստ պատմությունը։ Նրա նպատակն էր կեղծել պատմությունը, վարկաբեկել ու շարքից հանել բոլշևիկյան կուսակցության շատ պայծառ դեմքերի։ Իր «Փոշիացնել, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» հոդվածում բազմաթիվ ականավոր գործիչների ոչնչացնելու նպատակով Բերիան զրպարտիչ մեղադրանքներ բարդեց նրանց վրա։

Բերիայի դրածոների և ավանտյուրիստական տարրերի կեղծիքը այն աստիճանի էր հասել, որ նրանք կարողանում էին թյուրիմացության մեջ գցել անգամ հանրապետության կուսակցական կազմակերպություններին։ Նրանց այդ գիծը իր արտահայտությունը գտավ ՀԿ(բ)Կ X համագումարում։

1937 թվականի մայիսի 26-ին ՀԿ(բ)Կ X համագումարում Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման մեջ Ա. Խանջյանին վարկաբեկելու նպատակով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետու ժամանակաշրջանի գործունեությունը գնահատվեց անբավարար։

1937 թ. սեպտեմբերյան պլենումը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար է ընտրում Գ. Հարությունյանին։

Զրպարտչական հայտարարությունները պատճառ դարձան, որ կուսակցության շարքերից հեռացվեին, դատապարտվեին և բանտարկությունների ու ֆիզիկական ոչնչացման ենթարկվեին հարյուրավոր մարդիկ։ Կեղծ մեղադրանքների հիման վրա 1937 թվականի նոյեմբերին և դեկտեմբերին թքվեցին «Լոռվա ազնվացեղ անասունների սովխոզում եղած հակահեղափոխա-

կան, վնասարարական կազմակերպության» և «ՀՍԽՀ հողժողկոմատի օրգաններում գործող հակահեղափոխական, աջ տրոցկիստական, նացիոնալիստական-դաշնակցական, վնասարարական կազմակերպության մասնակիցների» դատավարությունները։ Դրանք սովետական օրինականության կոպիտ խախտման արտառոց արտահայտություններից էին։

1936—1937 թվականների ընթացքում շարքից հանվեցին, ռեպրեսիայի ենթարկվեցին հեղափոխական շարժման ականավոր ներկայացուցիչներ, հին բոլշևիկներ՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախկին քարտուղարներ Գևորգ Ալիխանյանը, Սարգիս Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Աշոտ Հովհաննիսյանը, Հայկ Հովսեփյանը, Հայկազ Կոստանյանը, Աղասի Խանջյանը, Հայաստանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի առաջին նախագահ Սարգիս Կասյանը, ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահներ Սերգո Մարտիկյանը և Գևորգ Հանեսօղլյանը, լուժողկոմներ Ներսիկ Ստեփանյանը և Արտո Եղիազարյանը, ականավոր կուսակցական ու պետական գործիչներ Դանուշ Շահվերդյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը, Արշավիր Մելիքյանը, Ռուբեն Դաշտոյանը, Արամայիս Երզնկյանը և ուրիշներ։

Անհատի պաշտամունքի զոհ դարձան նաև գրականության, գիտության և կուլտուրայի շատ աչքի ընկնող գործիչներ, նրանց թվում՝ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը, արձակագիր Ակսել Բակունցը, գրականագետ Պ. Մակինցյանը, զինվորական գործիչներից՝ հայկական դիվիզիայի հրամանատար Հ. Աթոյանը և ուրիշներ։

Խախտվում էին կուսակցական կյանքի նորմաները, ժամանակին չէին հրավիրվում ազգային կոմունիստական կուսակցությունների համագումարները, կոնֆերանսներն ու Կենտկոմի պլենումները։ ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարում ընդունված կուսակցության կանոնադրության համաձայն միութենական հանրապետություններում կուսակցական համագումարները պետք է հրավիրվեին մեկ կես տարին մեկ անգամ, սակայն իրականում այդ ժամկետները ամենուրեք խախտվում էին։

Այնուհանդերձ այս ամենը չէին կարող շեղել սոցիալիստական երկրի զարգացման ընթացքը, կասեցնել ժողովրդական տնտեսության ու կուլտուրայի վերելքը։

1936 թվականի նոյեմբերին վերսկսվեց ընդունելությունը կուսակցության մեջ։ Անհատական ընտրությամբ կուսակցության շարքերն էին ընդունվում սոցիալիզմի գործին նվիրված բանվորները, գյուղացիները և աշխատավոր ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները։ Հայաստանում մինչև 1937 թվականի վերջը կուսակցության շարքերը ընդունվեցին 3,8 հազար մարդ։ Զգալի չափով աճեց կուսակցական կազմակերպությունների բանվորական կորիզը, սկսեց սիստեմատիկորեն կազմակերպվել կուսակցական լուսավորության գործը, որի մեջ ընդգրկվում էին կուսակցական և անկուսակցական լայն մասսաները։ Հանրապետության կուսակցական ակտիվի համար ստեղծվում էին կուսակցական կուրսեր, կուսդպրոցներ, կուսակցական լուսավորության տներ և բազմաթիվ խմբակներ։ Այդ բոլորի շնորհիվ աճեց կուսակցական կազմակերպությունների ազդեցությունը մասսաների վրա։

2. ՍՍՀՄ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

Ձեռք բերած տնտեսական խոշոր հաջողությունները սերտորեն կապված էին ազգային պետականության հետագա զարգացման ու կատարելագործման հետ, որը արտահայտվում էր ավտոնոմիայի և ֆեդերացիայի ձևով։ Ազգային պետականությունը սոցիալիզմի կառուցման գործում հանդես էր գալիս որպես բոլոր ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական ուժերի կազմակերպման գործոն։ Տեղական սովետների միջոցով աշխատավորության բոլոր խավերն ու ազգային-էթնիկական խմբերը կազմակերպվում և մասնակից էին դառնում սոցիալիստական շինարարությանը։ Սովետական ազգային պետականությունը նպաստում էր նաև տարբեր ազգերի և էթնիկական խմբերի միավորմանն ու կոնսոլիդացմանը։

Ազգային պետականությունը հատկապես մեծ դեր կատարեց տեղական ազգային կադրերի պատրաստման գործում։

Երկրորդ հնգամյակի վերջում ազգային հանրապետությունները լուծեցին կարևորագույն պրոբլեմներից մեկը՝ տեղական ազգային կադրերի ստեղծումը, որը մի կողմից ամրապնդում էր ազգային սովետական պետականությունը և մյուս կողմից՝ զարգացնում կապերը մյուս սովետական հանրապետությունների հետ։ Այդ ժամանակ սովետական բազմազգ պետությունը բաղկացած էր 7 միութենական, 16 ինքնավար հանրապետություններից, 16 ինքնավար մարզերից և 10 ազգային շրջաններից։

Սոցիալիստական շինարարության կարևորագույն հարցերը լուծելու համար գնալով ավելի էին ընդլայնվում ազգային սոցիալիստական պետության գործունեության սահմանները։ Փոքր ազգերի տնտեսական և կուլտուրական հաջողությունները հիմք էին ստեղծում նրանց ազգային պետականության զարգացման և իրավունքների ընդլայնման համար։

Սոցիալիզմի հաղթանակը հսկայական փոփոխություններ մտցրեց ոչ միայն երկրի տնտեսական կյանքում, այլև հասարակության դասակարգային կառուցվածքում։ Այդ ամենը հրատապ պահանջ էր դնում որոշ փոփոխություններ մտցնել պետության կառավարող օրգանների ֆունկցիաների մեջ։

Սովետական երկրի հաջողությունները սոցիալիզմի կառուցման գործում առաջադրում էին սոցիալիստական հասարակարգի զարգացման նոր աստիճանին համապատասխան պահանջներ, կազմել նոր սահմանադրություն, հաղթանակած սոցիալիստական երկրի սահմանադրություն։

1924 թվականի սահմանադրությունն ընդունելուց հետո, ՍՍՀՄ-ում անցած տարիների ընթացքում ստեղծվել էր հզոր սոցիալիստական ինդուստրիա, գյուղում հաղթել էր կոլտնտեսային կարգը, ոչնչացվել էր կապիտալիստական վերջին շահագործող դասակարգը՝ կուլակությունը, ամբողջ երկրում հաստատվել էր արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը, որը կազմում էր սովետական հասարակության հիմքը։

Արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել երկրի բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմում։ Շահագործող տարրերը լիկվիդացվել էին ու երկրում մնացել էին բանվոր դասակարգը, գյուղացիությունը և աշխատավորական ինտելիգենցիան։ Նման պայմաններում ՍՍՀՄ առաջին սահմանադրության

դրությունները այլևս չէին համապատասխանում հասարակական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխություններին։ Սովետական ընտրական սիստեմի հետագա դեմոկրատացումը, մասսաների ստեղծագործական ուժերի ավելի լայն օգտագործումը դարձել էին կենսական անհրաժեշտություն։

1935 թվականի փետրվարի 1-ին Համ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումը որոշեց սովետների VII համագումարում առաջարկել ՍՍՀՄ սահմանադրության մեջ մի շարք փոփոխություններ մտցնելու անհրաժեշտության մասին, որոնց նպատակն էր՝ ավելի դեմոկրատացնել ընտրական սիստեմը, ոչ լիովին հավասար ընտրությունները՝ հավասար, բազմաստիճանը՝ ուղղակի և բացը՝ փակ (գաղտնի) ընտրություններով փոխարինելու համար։ Անհրաժեշտ էր ճշտել սահմանադրության մեջ նշված ՍՍՀՄ սոցիալ-տնտեսական հիմունքները՝ դասակարգային ուժերի փոխհարաբերությունները տվյալ շրջանին համապատասխան։ ՍՍՀՄ սովետների VII համագումարը տալով սոցիալիզմի կառուցման ընդգավառում ձեռք բերված կարևորագույն հաջողությունների հանրագումարը, 1935 թվականի փետրվարի 6-ին որոշեց կազմել ՍՍՀՄ նոր սահմանադրություն՝ հաշվի առնելով այն փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունեցել մեր երկրի կյանքում։

Կատարելով այդ որոշումը, ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի սեսիան ընտրեց 31 մարդուց կազմված սահմանադրական հանձնաժողով, որը և ձեռնամուխ եղավ նոր սահմանադրության նախագծի մշակմանը։

1936 թվականի հունիսի սկզբներին նոր սահմանադրության նախագիծը արժանացավ նախ Համ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումի, ապա ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության հավանությանը և նույն ամսի 12-ին հրապարակվեց մամուլում՝ համաժողովրդական քննարկման համար։

Հինգևկես ամիս տևող այդ քննարկմանը մասնակցեց հասակավոր բնակչության կեսից ավելին (55 տոկոսը). կատարվեցին բազմաթիվ ուղղումներ ու առաջարկություններ։ 1936 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցան շրջանային, մարզային, երկրամասային, ինչպես նաև հանրապետական սովետների արտակարգ համագումարներ, որտեղ ընդհանրացվեցին համաժողովրդական քննարկման արդյունքները։

1936 թվականի նոյեմբերի 19-ին բացվեց ՀՍՍՀ սովետների արտակարգ IX համագումարը, որը լսեց ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահ Գ. Հանեսօղլյանի զեկուցումը նոր սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկման արդյունքների մասին։ Ամենուրեք այն արժանացել էր մասսաների միահամուռ հավանությանը։

Համագումարն ընտրեց Սովետների համամիութենական VIII արտակարգ համագումարի պատգամավորներ և ապա ընդհատեց իր աշխատանքները, որպեսզի հետագայում, ՍՍՀՄ սահմանադրությունը հաստատելուց հետո հավաքվի ՀՍՍՀ նոր սահմանադրության նախագիծը քննարկելու համար։

1936 թվականի նոյեմբերի 25-ին Մոսկվայում բացվեց ՍՍՀՄ սովետների VIII արտակարգ համագումարը։

Համագումարին վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցում էր 2016 պատգամավոր։ Նրանք ներկայացնում էին 63 ազգություններ։ Պատգամավորների 42 տոկոսը բանվորներ էին, 40 տոկոսը՝ գյուղացիներ, 18 տոկոսը՝ ծառայող-

ներ։ Համագումարը քննարկեց նոր սահմանադրության նախագիծը։ Համագումարի դեկտեմբերի 1-ի որոշման մեջ հավանություն տրվեց ներկայացված նախագծին, և այն ընդունվեց որպես հիմք։ Կազմվեց 220 հոգուց բաղկացած խմբագրական հանձնաժողով, որին տրվեց երեք օր ժամանակ՝ արված ուղղումներն ու քննադատական դիտողությունները հաշվի առնելու և վերջնական տեքստ ներկայացնելու համար։ Խմբագրական հանձնաժողովը ուղղումներ և լրացումներ մտցրեց 38 հոդվածներում։

Սահմանադրության ընդունումը նոր էտապ էր սովետական դեմոկրատիայի զարգացման մեջ։ Այն սոցիալիզմի հաղթանակի հետևանքով ձեռք բերված հաջողությունների օրենսդրական ամրապնդումն էր։

Սահմանադրությունը հաստատեց «Ցուրաքանչյուրից ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին ըստ աշխատանքի» սկզբունքը, որը հաշվի առնելով սովետական մարդկանց անձնական ու հասարակական շահերը, խթանում էր աշխատավորների շահագրգռվածությունը աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու գործում։

Սահմանադրությունն ազդարարում էր, որ ՍՍՀՄ-ը բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի հիմքը ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական սիստեմն է, արտադրական միջոցների ու գործիքների սոցիալիստական սեփականությունը։ ՍՍՀՄ-ի քաղաքական հիմքը աշխատավորների դեպուտատների սովետներն են, որոնց և պատկանում է ամբողջ իշխանությունը։ Սովետների այս նոր բնորոշումը ելնում էր սովետական հասարակարգի ամբողջ կառուցվածքի այն խոշոր փոփոխություններից, որոնք հիմք ստեղծեցին պրոլետարիատի դիկտատուրայի՝ համաժողովրդական սոցիալիստական պետության վերաճելու համար։

Նոր սահմանադրությունն ընդգծում էր ՍՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների կամավոր միավորումը և բոլոր քաղաքացիների իրավահավասարությունը՝ անկախ ազգային և ռասայական տարբերությունից։ ՍՍՀՄ հիմնական օրենքը հիմնված է պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վրա, որը մերժում է ամեն տեսակի ռասայական կամ ազգային բացառիկություն։ Սահմանադրության համաձայն, ազգերի իրավունքների ուղղակի կամ անուղղակի սահմանափակումը պատժվում է որպես հանցագործություն։ Հիմնական օրենքը քաղաքական ապաստանի իրավունք է տալիս այն անձանց, ովքեր իրենց հեղափոխական առաջադիմական գործունեության համար ենթարկվում են հալածանքի։

Ըստ նոր սահմանադրության, մեր երկրի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետն է՝ կազմված Միության սովետից և Ազգությունների սովետից, որոնք ընտրվում են ՍՍՀՄ քաղաքացիների ուղղակի ընտրությամբ։

Սահմանադրությունը բոլոր քաղաքացիներին տալիս է աշխատանքի, հանգստի, կրթության, բուժսպասարկումից օգտվելու և թոշակավորվելու իրավունք։ Կինը քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի բոլոր բնագավառներում օգտվում է տղամարդուն հավասար իրավունքներով։ Ամեն մի քաղաքացի ունի խղճի, խոսքի և մամուլի, ժողովների ու միտինգների, փողոցային երթերի ու ցույցերի ազատություն, հասարակական կազմակերպությունների մեջ միավորվելու, անձի անձեռնմխելիության իրավունք և այլն։

Սահմանադրությունն արգելում է մարդու կողմից մարդուն շահագործումը։ Դա հաղթանակած սոցիալիզմի կարևոր սկզբունքներից մեկն էր։

Նոր սահմանադրության մեջ տրված է սովետական քաղաքացիների պարտականությունների և բարոյական նորմաների հակիրճ ձևակերպումը, որի համաձայն աշխատանքը յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազան պարտականություն է։ Հիմնական օրենքը սովորեցնում է ազնվաբար վերաբերվել դեպի հասարակական պարտքը, սրբությամբ կատարել պետական օրենքները, սոցիալիստական համակեցության կանոնները, լինել կարգապահ, ամրապնդել սոցիալիստական սեփականությունը, նվիրված լինել սոցիալիստական հայրենիքին։ «Հայրենիքի պաշտպանությունը ՍՍՀՄ յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազան պարտքն է»,—ասված է սահմանադրությունում։

Հիմնական օրենքը առաջադրեց աշխարհում ամենադեմոկրատական ընտրական սիստեմը, որը ոչ մի սահմանափակում չի ընդունում սոցիալական ծագման կամ դիրքի, սեռի, ազգային և ռասայական, զբաղմունքի և այլ հատկանիշների տեսակետից։ Նա հաստատեց, որ պետական իշխանության օրգանները ներքևից մինչև վերև ընտրվում են ընդհանուր, ուղղակի ընտրությամբ և գաղտնի քվեարկությամբ։ Թեկնածուների առաջադրման իրավունքը վերապահվում է հասարակական կազմակերպություններին, աշխատավորների ընկերություններին։

Սահմանադրությունը նշում է նաև դեպուտատի պարտականությունները։ Ամեն մի դեպուտատ պարտավոր է իր կատարած աշխատանքի մասին հաշվետվություն տալ ընտրողների առջև։ Ընտրողներին իրավունք է վերապահվում իրենց վստահությունը չարդարացնող դեպուտատներին ցանկացած ժամանակ ետ կանչել և նրանց տեղը ուրիշին առաջադրել։

Սահմանադրությունն արտացոլում է սոցիալիստական ազգերի զարգացումն ու սովետական ազգային պետականության հետագա կատարելագործումը։ Ստեղծվեցին նոր միութենական՝ Ղազախական և Կիրգիզական հանրապետությունները։

* *
*

ՍՍՀՄ սովետների VIII արտակարգ համագումարի որոշմամբ լիկվիդացիայի ենթարկվեց Անդրֆեդերացիան, որպես իր դերն արդեն կատարած։ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունները նոր սահմանադրության համաձայն, որպես միութենական հանրապետություններ, ինքնուրույն կերպով մտան ՍՍՀՄ կազմի մեջ։

Անդրֆեդերացիան խոշոր դեր խաղաց սոցիալիստական շինարարության հաղթանակի գործում Անդրկովկասում և լիովին լուծեց իր առջև դրված խնդիրները։ Անդրֆեդերացիայի վերացումը միանգամայն հասունացած խնդիր էր հենց իրենց՝ Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետագա զարգացման համար։

Նոր սահմանադրության ընդունմամբ 1936 թվականին ստեղծվեցին Կոմիի, Կաբարդինո-Բալկարիայի, Մարիի, Հյուսիսային Օսեթիայի և Չեչենո-Ին-

գուշեթիայի ինքնավար հանրապետությունները։ Կարակալպակիայի ինքնավար հանրապետությունը ՌՍՖՍՀ կազմից անջատվեց և մտավ Ուզբեկական ՍՍՀ կազմի մեջ։ Այսպիսով, ազգային պետականության զարգացման բնագավառում ևս տեղի ունեցան խոշոր փոփոխություններ։ Արդեն 1937 թվականի վերջերին ՍՍՀՄ կազմի մեջ կային 11 միութենական, 22 ավտոնոմ հանրապետություն, 8 ավտոնոմ մարզ և 10 ազգային օկրուգ։

Սովետական ավտոնոմիայի, ազգային պետականության զարգացումը ոչ միայն չէր թուլացնում միավորման ինտերնացիոնալ կապերի տենդենցը, այլ գնալով ավելի էր ուժեղացնում ժողովուրդների բարեկամությունը և նրանց եղբայրական համագործակցությունը։ Կամավորության սկզբունքի վրա խարբսխված սոցիալիստական ազգերի կապերը տանում էին դեպի այդ ազգերի հետագա մերձեցումը։ Ամեն մի ազգի ձեռք բերած հաջողությունները դառնում էր բոլորի սեփականությունը, իսկ դա անցյալի գիրկն էր նետում հնացած ավանդները, զարգացնում ու տարածում էր առաջավորները։ Այդ բոլորը մերձեցնում և իրար հարազատ էր դարձնում տարբեր ազգությունների մարդկանց։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի վերացումը և Հայկական ՍՍՀ-ն որպես միութենական հանրապետություն ՍՍՀՄ կազմի մեջ մտնելը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա տնտեսական ու քաղաքական կյանքում ձեռք բերված հաջողություններով, այլ նաև այն օբյեկտիվ հատկանիշներով, որոնք պարզաբանված են սովետների VIII համամիութենական արտակարգ համագումարում նոր սահմանադրության մասին տրված զեկուցման մեջ։

Միութենական հանրապետություն կազմելու համար անհրաժեշտ էր, որ տվյալ հանրապետությունը ծայրամասային, տերիտորիալ տեսակետից սահմանակից լինի որևէ օտար պետության, որպեսզի տվյալ հանրապետությունը սահմանադրությունում նշված իրավունքի համաձայն ցանկացած դեպքում հնարավորություն ունենա ՍՍՀՄ կազմից դուրս գալու։ Չնայած ՍՍՀՄ պատմության մեջ նման դեպք դեռևս չի կատարվել, քանի որ բոլոր հանրապետություններն իրար հետ միացած են համընդհանուր շահերով, սակայն սովետներն հանրապետությունների այդ իրավունքները պաշտպանելու համար պետք է ստեղծվեր անհրաժեշտ ու ռեալ պայմաններ։

Հայկական ՍՍՀ-ն տերիտորիալ տեսակետից գտնվում է ՍՍՀՄ-ի հարավային մասում, սահմանակից է Ադրբեջանական և Վրացական սովետական հանրապետություններին, ինչպես նաև Թուրքիային և Իրանին։

Նոր սահմանադրությունը պահանջում էր նաև, որ տվյալ հանրապետության այս կամ այն ազգության անունով կոչելու դեպքում այդ ազգությունը հանրապետությունում բնակվող մյուս ազգությունների նկատմամբ մեծամասնություն կազմի։ Այդ տեսակետից էլ Հայկական հանրապետությունում սահմանադրության այս պահանջը ևս բավարարվում էր, քանի որ 1939 թվականի մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը կազմում էր հանրապետության բնակչության 82,8 տոկոսը։

Անհրաժեշտ էր նաև, որ միութենական հանրապետության բնակչությունը մեկ միլիոնից պակաս չլիներ, որպեսզի կարողանար պաշտպանել իր սուվերեն իրավունքները, ունենար իր սեփական բանակը և պաշտպանության համապատասխան միջոցները։

Եթե 1926 թվականին Սովետական Հայաստանի բնակչությունը 881290 էր, ապա 1936 թվականին այն հասավ ավելի քան 1280 հազարի, որը լիակատար հիմք էր տալիս հանդես գալու որպես միութենական հանրապետություն։ Այսպիսով, ելնելով ՍՍՀՄ նոր սահմանադրության պահանջներից ՀՍՍՀ-ն արդեն 1936 թվականին բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ուներ անմիջապես մտնելու ՍՍՀՄ կազմի մեջ, որպես սուվերեն հանրապետություն։

ՍՍՀՄ կազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ Սովետական Հայաստանը պետք է ստեղծեր իր նոր սահմանադրությունը, որպեսզի օրենսդրական կարգով ամրապնդեր ու ձևակերպեր 1922—1937 թվականներին հանրապետության տնտեսական և քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները։

1936 թվականի հունիսին, ՍՍՀՄ սահմանադրության նախագծի հրապարակումից անմիջապես հետո, ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի սեսիայի որոշմամբ ստեղծված հանձնաժողովը (նախագահ Ա. Խանջյան, անդամներ Ս. Մարտիկյան, Պ. Թորոսյան, Ռ. Դաշտոյան և ուրիշներ) մշակեց ՀՍՍՀ սահմանադրության նախագիծը, որը նույն թվականի հոկտեմբերին՝ համաժողովրդական քննարկման համար հրապարակվեց մամուլում։ Ընտրողների հազարավոր առաջարկություններն ու ցանկությունները միայն մի նպատակ էին հետապնդում՝ սովետական երկիրը դարձնել էլ ավելի առաջավոր ու հզոր։

Նոր սահմանադրությունը լայն արձագանք գտավ արտասահմանյան հայ գաղութներում։ Սփյուռքի աշխատավոր մասսաներն ու նրանց առաջադիմական կազմակերպությունները նոր սահմանադրության ընդունումը համարեցին պատմական խոշոր իրադարձություն հայ ժողովրդի կյանքում։

1937 թվականի փետրվարի 22-ին ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը հավանություն տվեց ՍՍՀՄ սահմանադրության հիման վրա կազմված Հայկական ՍՍՀ հիմնական օրենքի նախագծին։

Փետրվարի 25-ին Երևանի կարբիդի գործարանի բանվոր-ծառայողները հավանություն տալով սահմանադրության նախագծին, գոհունակությամբ նշեցին, որ սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում սոցիալիստական Հայաստանը «աննախընթաց նվաճումներ ձեռք բերեց»[1], իսկ կաուչուկշինի բանվոր-ծառայողները, քննարկելով ՀՍՍՀ սահմանադրության նախագիծը, ընդգծեցին, որ «դա աշխարհի ամենադեմոկրատական սահմանադրությունն է, որն ուրախ ու բերկրալից կյանք է ապահովում մեզ ու մեր զավակների համար, հարթում է կոմունիզմի լուսապայծառ ուղին»[2]։

Բազմամարդ միտինգներ և ժողովներ տեղի ունեցան նաև Հոկտեմբերյանում, Վեդիում, Թալինում և այլ շրջաններում ու քաղաքներում։

---

1 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 31, թ. 139—140։

2 «Խորհրդային Հայաստան», 1937, № 47։

Բանվորները, կոլտնտեսականներն ու սովետական ինտելիգենցիան նոր պարտավորություններ վերցրեցին՝ տնտեսական պլանները ժամկետից շուտ կատարելու, մեր երկրի հզորությունն ավելի ամրապնդելու համար։

Ուշագրավ է հայ մեծ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանի «Մարմնացավ հայ աշխատավոր ժողովրդի հինավուրց երազը» հոդվածը, որտեղ խոսվում էր հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղու և սովետական իրավակարգում ՍՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում նրա ձեռք բերած խոշոր նվաճումների մասին։ «Սովետական Հայաստանի սահմանադրությունը ՍՍՀՄ-ի սահմանադրության մսից ու արյունից է,— գրել է Ավ. Իսահակյանը։ Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը դարերով շահագործված մեր ժողովրդին հռչակում է տեր և տնօրեն վեհապետական բոլոր իրավունքներով իր հայրենիքի մշակույթի և աշխատանքի...»։

Սահմանադրության նախագծի մեկ ամիս տևող քննարկումը ցույց տվեց, որ հասարակության բոլոր խավերն ու ազգությունները ջերմորեն պաշտպանում ու հավանություն են տալիս այդ կարևոր փաստաթղթին, որը ամբողջովին արտացոլում էր սոցիալիստական դեմոկրատիայի և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի, ժողովուրդների բարեկամության լենինյան վեհ գաղափարները։

Հայաստանի սովետների IX արտակարգ համագումարը 1937 թվականի մարտի 20-ին վերսկսեց իր աշխատանքները։ Համագումարի քննարկմանն էին դրված Հայկական ՍՍՀ 1937 թվականի սահմանադրության նախագծի ընդունման, ինչպես նաև Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի լիկվիդացիայի հարցերը։ Համագումարում ՀՍՍՀ նոր սահմանադրության նախագծի մասին զեկուցումով հանդես եկավ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահ Գ. Հանեսօղլյանը։ Թե՛ զեկուցողը և թե՛ բանվորների, կոլտնտեսականների ու ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, բոլոր ազգերի պատգամավորները՝ հայերը, ռուսները, ադրբեջանցիները, քրդերը և այլն, միահամուռ հավանություն տվեցին սահմանադրության նախագծին և առաջարկեցին հաստատել այն։

Սահմանադրության նախագիծը համագումարում քննարկելուց հետո, ընտրվեց 75 հոգուց կազմված խմբագրական հանձնաժողով։ Համագումարն իր մարտի 23-ի որոշմամբ հաստատեց ՀՍՍՀ նոր սահմանադրությունը։ Համագումարը որոշեց ՍՍՀՄ հիմնական օրենքի 13-րդ հոդվածի համաձայն Անդրֆեդերացիան և նրա ղեկավար օրգանները համարել վերացված։ Նման որոշում ընդունեցին նաև Ադրբեջանական ՍՍՀ սովետների IX և Վրացական ՍՍՀ սովետների VIII համագումարները։

Հայկական ՍՍՀ սովետների IX համագումարը ամփոփեց և օրենսդրական կարգով հաստատեց սոցիալիզմի կառուցման պատմական գործում հայ ժողովրդի ձեռք բերած հաջողությունները։ Սահմանադրության մեջ ամփոփված էր սոցիալիզմի համար մղվող պայքարի հանրագումարը։ Համագումարը որոշեց, իսկ ՀՍՍՀ նոր սահմանադրությունը օրենսդրական կարգով ձևակերպեց Հայկական ՍՍՀ որպես սովետական հանրապետություն և իրավահավասար անդամ ՍՍՀՄ կազմի մեջ մտցնելու փաստը։

Համագումարի հանձնարարությամբ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը մշակեց հանրապետության սովետների ընտրությունների կանոնադրությունը։

Ելնելով ԽՍՀՄ հիմնական օրենքի դրույթներից, Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը արտացոլում և օրենսդրական կարգով ամրապնդում էր այն արմատական փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունեցել հանրապետության տնտեսության, կուլտուրայի բնագավառներում, ինչպես նաև հասարակական հարաբերություններում, քաղաքական կյանքում և դասակարգային կառուցվածքում։

Հայկական ՍՍՀ հասարակական կյանքի զարգացումը միանգամայն նոր ընթացք էր ընդունել. վերացվել էին շահագործող դասակարգերը և մարդու կողմից մարդուն շահագործելու հնարավորությունները, ապրանքաշրջանառությունից դուրս էին մղվել նեպմաններն ու շահագործող մյուս տարրերը։ Դրության տերը բանվոր ու գյուղացի դասակարգերն էին և սովետական ինտելիգենցիան։ Այս ամենը էլ ավելի ամրապնդեցին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի տնտեսական և քաղաքական բոլոր հիմքերը, որը սովետական պետության հետագա զարգացման ու հզորության գլխավոր երաշխիքն էր։ Բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը իր զարգացման այդ նոր փուլում նշանավորվեց նրանով, որ կոլտնտեսային կարգի հաղթանակի շնորհիվ գյուղացիությունը մանր արտադրողների դասակարգից դարձավ սոցիալիստական դասակարգ, մի հանգամանք, որը ավելի էր մոտեցնում գյուղացիության ու բանվոր դասակարգի շահերը և այդպիսով ապահովում ողջ հասարակության միասնական պայքարը նոր կյանքի՝ կոմունիստական հարաբերությունների ստեղծման համար։

Սահմանադրությունը հաստատեց, որ Հայկական ՍՍՀ-ն բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի քաղաքական հիմքը աշխատավորների դեպուտատների սովետներն են, իսկ տնտեսական հիմքը՝ արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը։

Սահմանադրությունով ապահովվում էր քաղաքացիների աշխատանք ստանալու իրավունքը։ Կապիտալիստական հասարակությանը հատուկ գործազրկությունը վաղուց վերացել էր մեր երկրում և աշխատանքի ընդունակ բոլոր քաղաքացիները երաշխավորվում էին աշխատանքով։ Բացի այդ, հիմնական օրենքը սահմանում էր աշխատանքի այնպիսի պայմանների ստեղծում, որը լիովին պետք է ապահովեր աշխատավորների նյութական բարեկեցությունը, նրանց առողջապահական պայմանները։

Ելնելով աշխատավորների շահերից սովետական օրենսդրությունը քաղաքացիներին ապահովում էր նյութական միջոցներով՝ նրանց ծերության և անաշխատունակ դառնալու դեպքում։ Աշխատավորության համար ստեղծված սոցիալական ապահովության լայն սիստեմը նմանը չունի ամբողջ աշխարհում։ Ձրի բժշկական օգնության, աշխատավորների առողջապահական վիճակը բարելավող բազմաթիվ հիմնարկների, առողջարանների, հանգստյան տների համար պետությունը հսկայական միջոցներ էր տրամադրում։ Դրա հետ մեկտեղ պետական կենսաթոշակների սիստեմը բարեկեցիկ պայմաններ է ստեղծում ծեր և աշխատունակությունը կորցրած քաղաքացիների համար։ Աշխատավորների համար բարեկեցություն ստեղծելու կարևորագույն ցուցանիշ է նաև քաղաքացիների ձրի, պետության հաշվին հարմարավետ բնակարաններով ապա-

հովելը, կոմունալ-կենցաղային պայմանները բարելավելու նպատակով հսկայական միջոցներ տրամադրելը։

Սահմանադրության կարևորագույն երաշխիքներից էր նաև կրթության իրավունքի հաստատումը, որը ապահովվում էր ձրի, ընդհանուր պարտադիր և պոլիտեխնիկական կրթության զարգացմամբ, դպրոցական լայն ցանցի ստեղծումով։

Այս ամենը աշխատավորների մեջ ի սպառ վերացրեց անվստահությունը վաղվա նկատմամբ, արմատավորեց այն համոզմունքը, որ աշխատավորների պետության ու ամբողջ հասարակության միակ և կարևորագույն խնդիրն է՝ բարելավել աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական բարեկեցությունը և ամենուր աճող նրանց պահանջմունքները։ Սահմանադրությունն ապահովում էր անձի անձեռնմխելիությունը։ Հիմնական օրենքը օրենսդրական կարգով սահմանեց. «Ոչ ոք չի կարող ձերբակալվել այլ կերպ, քան դատարանի որոշմամբ կամ դատախազի սանկցիայով»։

Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը բոլոր քաղաքացիներին լայն իրավունքներ ու դեմոկրատական ազատություն տալով, միաժամանակ նրանց վրա շատ բարձր պարտականություններ էր դնում, այն է՝ սրբությամբ կատարել օրենքները, պատասխանատվության բարձր զգացումով վերաբերվել դեպի աշխատանքը և ազնվությամբ կատարել հասարակական պարտքը, հարգել սոցիալիստական համակեցության կանոնները, պաշտպանել ու ամրապնդել սոցիալիստական սեփականությունը։ Սահմանվեց նաև, որ ՍՍՀՄ զինված ուժերում ազնվորեն ծառայելն ու հայրենիքի պաշտպանությունը, Հայկական ՍՍՀ յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազան պարտքն է։ Հայրենիքի հզորությանը վնաս հասցնելը, լրտեսությունն ու դավաճանությունը, երդում խախտելն ու թշնամու կողմն անցնելը համարվում էր ծանր հանցագործություն և պատժվում օրենքի խստությամբ։ Կնոջը տղամարդուն հավասար իրավունք էր տրվում։ Բոլոր քաղաքացիները ապահովվում էին խոսքի, մամուլի, ժողովների, միտինգների, երթերի ու ցույցերի ազատությամբ։ Այդ նպատակի համար տրամադրվում էին պետական հսկայական միջոցներ։ Սահմանադրության մեջ միաժամանակ նշվում էր, որ Հայկական ՍՍՀ-ն իրավահավասար մի հանրապետություն է և կամավոր կերպով է մտել ՍՍՀՄ կազմի մեջ։

Նոր սահմանադրությունը միաժամանակ արտացոլում էր հանրապետության առանձնահատկությունները, օրենսդրական կարգով ընդգծում ազգային կուլտուրայի ու լեզվի զարգացման կարևոր նշանակությունը, մյուս բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների փոխադարձ կապերի ու հարաբերությունների զարգացումն ու նրանց մերձեցումը։

Լենինյան ազգային քաղաքականությունը հսկայական հաջողությունների էր հասել։ Վերջնականապես վերացվել էր ազգային թշնամանքը և Հայաստանում ապրող բոլոր ազգերը՝ հայերը, ադրբեջանցիները, ռուսները, քրդերը և ուրիշները կազմել էին համերաշխ եղբայրական մի ընտանիք։ ՀՍՍՀ սահմանադրությունն ապահովում էր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարությունը, եղբայրությունը և բարեկամությունը։

Որպես առանձնահատկություն պետք է նշել այն փաստը, որ եթե ՌՍՖՍՀ սահմանադրության երկրորդ հոդվածում ասվում էր, թե «ՍՍՀՄ քաղաքական

հիմքն են կազմում աշխատավորների դեպուտատների սովետները, որոնք ազատել ու ամրապնդվել են կալվածատերերի ու կապիտալիստների իշխանությունը տապալելու և պրոլետարիատի դիկտատուրան նվաճելու հետևանքով», ապա ՀՍՍՀ սահմանադրության «Հասարակական կառուցվածքը» գլխում այդ դրույթները պահպանելով հանդերձ, միաժամանակ նշվում էր հայ ժողովրդի մղած պայքարը ընդդեմ ցարիզմի, ռուսական բուրժուազիայի ազգային ճնշման, ինչպես նաև դաշնակցական հակահեղափոխական ուժերը ջախջախելու և պրոլետարիատի դիկտատուրա հաստատելու կարևոր խնդիրների մասին։ Ընդգծվում էր նաև, որ Հայկական ՍՍՀ-ն, ոչ թե ֆեդերատիվ, այլ ունիտար, սուվերեն պետություն է, որի կազմում չկան ավտոնոմ հանրապետություններ և մարզեր, ինչպես և ազգային օկրուգներ և որ Հայկական ՍՍՀ պետական իշխանության տեղական օրգանների ընտրական նորմաները տարբերվում են մյուս հանրապետություններից։ Նշվում էին նաև մի շարք այլ առանձնահատկություններ, որոնք հատուկ են միայն Հայկական ՍՍՀ-ին։ Այս ամենով հանդերձ Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը իր հիմնական կառուցվածքով ու սկզբունքներով համապատասխանում և ամբողջովին ելնում էր ՍՍՀՄ սահմանադրության հիմնական դրույթներից, քանի որ թե՛ ՍՍՀՄ և թե՛ Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունների տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը նույնն էին։ Ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական կազմակերպություններին ղեկավարող և միասնական ուղղություն տվող ուժը Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունն է։ ՍՍՀՄ բոլոր հանրապետությունների սահմանադրություններում օրենսդրական կարգով ամրապնդված էր կոմունիստական կուսակցության ավանգարդային ու ղեկավար դերը։

Կարևոր է նաև, որ ՍՍՀՄ, ինչպես նաև Հայկական ՍՍՀ սահմանադրություններում օրենսդրական կարգով հաստատվում էր սովետական պետականության սոցիալիստական բնույթը, կամավոր սկզբունքներով հանրապետությունների միավորումը և ինտերնացիոնալիզմը, բոլոր քաղաքացիների իրավահավասարությունն՝ անկախ նրանց ազգային ու ռասայական պատկանելությունից։

Նոր սահմանադրության ընդունմամբ սովետական պետությունը անցավ իր զարգացման հետևյալ փուլին։ Սովետական պետության զարգացման առաջին փուլը՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամրապնդումն էր, որը անհրաժեշտ էր կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանում։ Շահագործող դասակարգերի վերացման հետևանքով, վերացել էր նաև նրանց դիմադրությունը ճնշելու խնդիրը։ Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այն ժամանակ ՍՍՀՄ-ը միակ սոցիալիստական երկիրն էր և գտնվում էր կապիտալիստական շրջապատման մեջ, ուրեմն և գոյություն ուներ ռազմական ինտերվենցիայի, կապիտալիզմի վերականգնման վտանգը։ Պարզ է, որ նման պայմաններում սոցիալիզմի հաղթանակը վերջնական համարել չէր կարելի և այն պաշտպանելու, ամրապնդելու ու զարգացնելու համար դեռևս պետք է գոյություն ունենար պրոլետարիատի դիկտատուրան։

Նոր հասարակարգ ստեղծելու մարդկային հասարակության դարավոր երազանքը իրականություն դարձավ։ Կոմունիստական կուսակցությունը՝ զին-

ված Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի ուսմունքով, գիտականորեն հիմնավորեց և գործնականորեն իրականացրեց ՍՍՀՄ-ում սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը։

Սոցիալիզմի կառուցման պատմական նշանակությունը նախ և առաջ այն է, որ ՍՍՀՄ օրինակով հաստատվեց կապիտալիզմը ավելի բարձր՝ կոմունիստական հասարակարգով փոխարինելու մարքսիստական կանխատեսությունը, առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորության վերաբերյալ Լենինի հանճարեղ հետևությունը։ Սոցիալիզմի հաղթանակը ՍՍՀՄ-ում ոգևորիչ օրինակ հանդիսացավ բոլոր երկրների աշխատավորների համար և ժողովուրդներին ցույց տվեց կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու ուղին։

Սովետական նոր սահմանադրությունը միջազգային կարևոր նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է։ Այն հրապարակվեց աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով և արժանացավ աշխատավորների և առաջադեմ մարդկանց բարձր գնահատականին։ Սովետական սահմանադրության մեջ աշխարհի առաջադեմ մարդկությունը տեսնում էր իր լավագույն ցանկությունների ու երազանքների իրականացումը։

Հաղթանակած սոցիալիզմի երկրի սահմանադրության մշակումն ու ընդունումը պատմական նշանակություն ունեցող խոշոր իրադարձություն էր։

• •
•

Սովետների VIII համագումարի հանձնարարությամբ ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի IV սեսիան 1937 թվականի հուլիսին 9-ին հաստատեց «ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրությունների կանոնադրությունը», որը ելնում էր նոր սահմանադրությամբ հաստատված ընտրական սիստեմից։

ՍՍՀՄ Կենտգործկոմը իր 1937 թվականի հոկտեմբերի 1-ի որոշմամբ Գերագույն սովետի ընտրությունների օրը նշանակեց նույն թվականի դեկտեմբերի 12-ը։ Համկ(բ)կ Կենտկոմի պլենումը հատուկ որոշում ընդունեց ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրությունների կապակցությամբ ագիտացիոն-պրոպագանդիստական լայն աշխատանք ծավալելու մասին։

Կանոնադրության համաձայն մտցվում էր գաղտնի քվեարկությամբ ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրության ձևը։ Եթե նախկինում ընտրություններն անց էին կացվում գործարաններում, ֆաբրիկաներում և այլ արտադրական ձեռնարկություններում, ըստ աշխատանքի վայրի, ապա այժմ Գերագույն սովետի ընտրությունները առաջին անգամ տեղի էին ունենալու ըստ քաղաքացիների բնակավայրի, որը հնարավորություն կտար բնակչության լայն խավերին ավելի ակտիվորեն մասնակից դարձնելու ընտրական կամպանիային։

Հայկական ՍՍՀ-ում մեծ աշխատանք ծավալվեց ընտրությունները քաղաքական բարձր ակտիվության պայմաններում անցկացնելու համար։ Քաղաքներում և գյուղական վայրերում ստեղծվեցին ընտրությունների կանոնադրու-

թյունն ուսումնասիրող խմբակներ, որոնց մեջ ընդգրկված էին հազարավոր ընտրողներ։ Հանրապետության աշխատավորները ընտրությունների նախապատրաստման կամպանիան նշանավորեցին աշխատանքային նոր սխրանքներով, սոցիալիստական մրցության ծավալման նոր օրինակներով։ Ընտրական կամպանիային ակտիվորեն մասնակցում էին արհմիութենական, կոմերիտական և այլ հասարակական կազմակերպությունները։

1937 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի դեպուտատության թեկնածուների առաջադրումը։ Կոմունիստական կուսակցությունը անկուսակցականների հետ բլոկ կազմած, առաջադրում էր արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու կուլտուրայի առաջավորների, պետական և կուսակցական ակտիվ գործիչների լավագույն ներկայացուցիչներին։ Համ(բ)Կ Կենտկոմը եռանդուն աշխատանք ծավալեց ընտրական կամպանիան գլխավորելու գործում։ 1937 թվականի դեկտեմբերի 6-ին երկրի բոլոր ընտրողներին ուղղած դիմումի մեջ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն գրում էր, որ կուսակցությունը «ընտրություններում հանդես է գալիս բլոկ կազմած, միություն կազմած անկուսակցական բանվորների, գյուղացիների, ծառայողների, ինտելիգենցիայի հետ»։ Սոցիալիզմի հաղթանակը և հակամարտ դասակարգերի վերացումը ամրապնդեցին սովետական ժողովրդի բարոյա-քաղաքական միասնությունը, որի շնորհիվ առաջադրված թեկնածուները հավասար պաշտպանություն էին գտնում բոլոր կողմից։ «Յուրաքանչյուր անկուսակցական դեպուտատ կլինի նաև կոմունիստների դեպուտատը,— ասված էր կուսակցության Կենտկոմի դիմումի մեջ,— ինչպես նաև յուրաքանչյուր կոմունիստ դեպուտատ կլինի անկուսակցականների դեպուտատը»։

Կուսակցության ղեկավարությամբ ընտրությունների նախապատրաստման գործում լայն աշխատանք ծավալեց լենինյան կոմերիտմիությունը։ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրական կամպանիայի ժամանակ կոմերիտմիությունը կատարելով կուսակցության դիրեկտիվները, ագիտացիոն-մասսայական լայն աշխատանք ծավալեց ընտրողների մեջ։

1937 թվականի մայիսին տեղի ունեցած արհեստակցական միությունների համամիութենական կենտրոնական խորհրդի պլենումը մատնանշել էր աշխատավորների մեջ տարվող մասսայական աշխատանքի, սոցիալիստական մրցությունը ծավալելու, արհմիութենական դեմոկրատիայի ընդլայնման և մի շարք այլ բնագավառներում գոյություն ունեցող լուրջ թերությունները։ Ընդգծվել էր նաև արտադրական և քաղաքատիարակչական աշխատանքների ծավալման անհրաժեշտությունը աշխատավորների մասսայական կազմակերպություններում։ Ելնելով վերոհիշյալից ընտրական կամպանիայի շրջանում զգալի աշխատանք կատարեցին նաև արհեստակցական կազմակերպությունները։

Ընտրությունների նոր սիստեմի պայմաններում կարևորագույն խնդիրը կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի սերտ միասնությունն էր, որ ցույց էր տալիս մեր կուսակցության դերի աճը, մասսաների հետ նրա ունեցած կապերի ամրապնդումը։

1937 թվականի դեկտեմբերի 12-ին կայացած ընտրությունները մասսաների և կուսակցության միջև գոյություն ունեցող սերտ կապի փայլուն արտահայտությունն էին։ Երկրի 94238159 ընտրողներից ընտրություններին մաս-

նակցեց 91113153-ը կամ նրանց 96,8 տոկոսը։ Մոտ 90 միլիոնը կամ 98,6 տոկոսը իր ձայնը տվեց կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի թեկնածուների օգտին։ Առաջադրված 1143 թեկնածուներն էլ, որոնց թվում 870-ը կոմունիստներ և 273-ը անկուսակցականներ, ընտրվեցին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի կազմում։ Նրանց 40 տոկոսից ավելին բանվորներ էին, 30 տոկոսը՝ գյուղացիներ և մոտ 30 տոկոսը սովետական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներ։

Հայկական ՍՍՀ-ում 620,220 ընտրողներից ընտրությանը մասնակցեցին 590,641-ը կամ ընտրողների 95,2 տոկոսը։

Հայկական ՍՍՀ-ից ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի կազմում ընտրվեց 29 դեպուտատ, որոնցից չորսը Միության սովետում և քսանհինգը՝ Ազգությունների սովետում։ Դեպուտատների թվում էին Ա. Միկոյանը, Կ. Հալաբյանը, Լ. Հովսեփյանը, Մինաս Պապյանը, Գ. Հարությունյանը, Ա. Փիրուզյանը, Ա. Ալեքսանյանը, Բ. Մարտիրոսյանը և ուրիշներ։

ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի առաջին սեսիան տեղի ունեցավ 1938 թվականի հունվարի 12-ին։ Միության սովետի նիստը բացեց ավագ դեպուտատ, ակադեմիկոս Ա. Ն. Բախը, իսկ Ազգությունների սովետինը՝ դեպուտատ, հին բոլշևիկ Միխա Ցխակայան։ Ընտրվեց Գերագույն սովետի քսանչորս հոգուց բաղկացած նախագահություն, որի առաջին նախագահ ընտրվեց Մ. Ի. Կալինինը, նրա տեղակալներ ընտրվեցին տասնմեկ հանրապետությունների ներկայացուցիչներ։ Սեսիան ընտրեց մշտական գործող հանձնաժողովներ, ինչպես նաև հաստատեց ժողովրդական կոմիսարների սովետի կազմը։

Կարևոր նշանակություն ունեցան սեսիայի որոշումները մի շարք նոր երկրամասեր և մարզեր կազմելու, ինչպես նաև նոր ժողովրդական կոմիսարիատներ ստեղծելու վերաբերյալ։ Ստեղծվեց ռազմա-ծովային նավատորմի ժողովրդական կոմիսարիատը, որը կարևոր նշանակություն ուներ երկրի պաշտպանությունը ամրապնդելու համար։

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ՍՈՎԵՏԵՐԵՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրություններից հետո սկսվեց միութենական հանրապետությունների Գերագույն սովետների ընտրությունները։

Հայկական ՍՍՀ-ն սահմանադրության հիման վրա ձեռնամուխ եղավ իր պետական նոր կառուցվածքի ստեղծմանը։

Հայկական ՍՍՀ 1937 թվականի սահմանադրությունը օրենսդրական կարգով հաստատեց ընտրական սիստեմի դեմոկրատացումը. ոչ լիովին հավասար ընտրությունները փոխարինվեցին հավասար ընտրություններով, բազմաստիճանը՝ ուղղակիով, բացը՝ փակ, գաղտնի քվեարկությամբ։ Դրա հիման վրա Հայկական հանրապետության գերագույն, քաղաքային, շրջանային և տեղական բոլոր սովետների դեպուտատները ընտրվեցին ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկությամբ։

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի ընտրությունները նշանակվեցին 1938 թվականի հունիսի 12-ին։ Հանրապետությունում նախընտրական լայն աշխատանք ծավալվեց։ Հայաստանի աշխատավորները ընտրությունները դիմավորեցին արտադրական նորանոր հաջողություններով։ Նրանք իրենց ձայնը տվեցին կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի օգտին։ Հունիսի 12-ը, ընտրությունների օրը, դարձավ տոնական օր։ Հայ ժողովուրդը առաջին անգամ ընդհանուր և հավասար իրավունքներով, գաղտնի քվեարկությամբ, ընտրեց իր բարձրագույն պետական օրգանը՝ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետը։

Հայ ժողովուրդը մեծ համախմբվածություն ու միասնություն ցուցաբերեց ընտրությունների ժամանակ։ Հանրապետության 611649 ընտրողներից ընտրություններին մասնակցեց 605907-ը, այսինքն՝ ընտրողների 99,06 տոկոսը։ Կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի թեկնածուների օգտին ձայն տվեց ընտրողների 99,67 տոկոսը։ Հանրապետության 256 ընտրական օկրուգներում ընտրվեցին 256 դեպուտատ, որոնցից կոմունիստներ էին 156-ը, անկուսակցականներ՝ 100-ը[1]։ Դեպուտատներից բանվորներ էին 56-ը, կոլտնտեսականներ՝ 145-ը և ծառայողներ՝ 55-ը։

Հանրապետության իշխանության գերագույն օրգանը ինտերնացիոնալ կազմ ուներ։ Ըստ ազգերի այն հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. հայեր՝ 212, ադրբեջանցիներ՝ 27, ռուսներ՝ 13, քրդեր՝ 2, վրացի՝ 1, հույն՝ 1։ Դեպուտատներից 65-ը կանայք էին։

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի, գիտության ու արվեստի գործիչներից դեպուտատների թվումն էին Արազին, Հարո Ստեփանյանը, Հայկանուշ Դանիելյանը, Ռուբեն Գյանջունցյանը, Սիմակ Սահակյանը, Շարա Տալյանը, Գաբրիել Գյուրջյանը և ուրիշներ[2]։

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի առաջին սեսիան տեղի ունեցավ ընտրություններից մեկ ամիս հետո՝ 1938 թվականի հուլիսի 12-ին։ Սեսիան բացեց ավագագույն դեպուտատ, գրող Արազին։ Սեսիան ընտրեց Գերագույն սովետի նախագահություն և կազմեց հանրապետության կառավարությունը՝ ժողկոմսովետը։ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ ընտրվեց Մ. Պապյանը, ժողկոմսովետի նախագահ՝ Ա. Փիրուզյանը։

Հանրապետության պետական գերագույն օրգաններ ստեղծելուց հետո, նախապատրաստական աշխատանք ծավալվեց Հայկական ՍՍՀ տեղական սովետների ընտրությունների ուղղությամբ։ Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի երրորդ սեսիան 1939 թվականի սեպտեմբերին հաստատեց քաղաքային, շրջանային, գյուղական և ավանային սովետների ընտրությունների կանոնադրությունը, որի հիման վրա աշխատավորները առաջին անգամ ընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրությամբ և գաղտնի քվեարկությամբ ընտրեցին իրենց իշխանության տեղական օրգանները՝ աշխատավորների դեպուտատների տեղական սովետները։ Ամբողջ հանրապետությունում ընտրվեցին 38 շրջանային, 9 քաղաքային, 4 քաղաքային-շրջանային, 671 գյուղական և 18 ավանային սովետներ։

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1938 թ.։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

* * *

ՍՍՀՄ սահմանադրությունը երաշխավորեց և լիովին ապահովեց ՀՍՍՀ-ի, ինչպես նաև բոլոր ազգային հանրապետությունների անկախությունն ու սուվերեն իրավունքները տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բոլոր ոլորտներում։ ՀՍՍՀ սուվերեն իրավունքների հիմքն էր հանդիսանում ՍՍՀՄ տնտեսական անկախությունն ու ռազմական հզորությունը։ Ազգային հանրապետությունների սուվերեն իրավունքները ապահովվում էր ինչպես իրենց սահմանադրություններով, այնպես էլ ՍՍՀՄ սահմանադրությամբ նախատեսված օրենսդրական օրենքներով։

Հայկական ՍՍՀ սուվերենությունը հաստատվում է նրա սահմանադրությամբ, որտեղ ասված է, որ ՀՍՍՀ փոխադարձ օգնության նպատակով տնտեսական, քաղաքական և պաշտպանության գծով, միավորվելով մյուս ազգային հանրապետությունների հետ, կամավոր կերպով մտնում է ՍՍՀՄ-ի մեջ՝ նրա կազմից ազատորեն դուրս գալու իրավունքի վերապահումով։

Հայկական ՍՍՀ հիմնական օրենքը սահմանում է, որ հանրապետությունն ունի իր որոշակի տերիտորիան. այն անձեռնմխելի է և նրա փոփոխման հարցը որոշում է ինքը՝ ժողովուրդը և նրա պետական բարձրագույն մարմինը՝ Գերագույն սովետը։

Սահմանադրությունում ասված է նաև, որ Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահի տեղակալներից մեկն է, իսկ ՀՍՍՀ-ի Ժողկոմսովետի նախագահը մտնում է ՍՍՀՄ կառավարության կազմի մեջ։ Անհրաժեշտության դեպքում, եթե միութենական որևէ հանրապետություն պահանջ է դնում, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետը պարտավոր է արտահերթ սեսիա հրավիրել և ռեֆերենդում հայտարարել քննարկման համար առաջադրված հարցի մասին։ Միութենական հանրապետությունները կարող են նաև օրենքների նախագծեր ներկայացնել ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի քննարկմանը, պահանջել այս կամ այն օրենքի փոփոխում ու լրացում։ Բացի այդ, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընդունած որոշումները հրատարակվում են միութենական բոլոր հանրապետությունների լեզուներով։ Բոլոր քաղաքացիների համար հանրապետությունների սահմանները որևէ արգելք չեն ստեղծում. նրանք կարող են ազատ երթևեկել ՍՍՀՄ տերիտորիայում և ապրել ու աշխատել որտեղ ցանկանան։

Հանրապետության պետական բարձրագույն ինքնուրույն մարմիններն էին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետը և նրա նախագահությունը, Ժողկոմսովետն իր ժողովրդական կոմիսարիատներով ու գերատեսչություններով, դատախազությունը և գերագույն դատարանը։

ՀՍՍՀ-ն ունի իր մայրաքաղաքը, պետական գերբը, դրոշակը և պետական հիմնը։

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետը պետական շինարարության բնագավառում իրականացնում է հանրապետության սահմանադրության ընդունումը, ապահովում է նրա իրականացման վերահսկողությունը և պետական օրենքների պաշտպանությունը, վարչա-տնտեսական բաժանումը։ Տնտեսական բնագավառում հաստատում է ժողովրդական-տնտեսական պլանները և պետական

բյուջեն, իրականացնում նրանց կատարման վերահսկողությունը, սահմանում է հարկերն ու այլ եկամուտները, գլխավորում է ապահովագրական և խնայողական գործը, արդյունաբերական, շինարարական, տրանսպորտի ու ճանապարհային շինարարության, գյուղատնտեսական և առևտրական ձեռնարկություններին ղեկավարումը, որոշում բնական հարստություններից և ընդերքից օգտվելու կարգը, ղեկավարում բնակարանային, կոմունալ տնտեսության, քաղաքների, ավանների ու այլ բնակավայրերի բարեկարգման աշխատանքները և այլն։

ՀՍՍՀ Գերագույն սովետը ընտրվում է չորս տարի ժամանակով՝ հինգ հազար բնակչից մեկ դեպուտատի նորմայով (սկսած 1958 թվականից վեց հազար բնակչից մեկ դեպուտատ)։ Դեպուտատության թեկնածու կարող է առաջադրվել հանրապետության 21 տարին լրացած յուրաքանչյուր քաղաքացի՝ առանց ռասայական ու ազգային խտրության, սեռի ու դավանանքի, կրթական ցենզի, նստակյացության, սոցիալական ծագման, գույքային դրության, անցյալում գործունեության հանգամանքների հաշվի առման։ Ընտրված դեպուտատների ընդհանուր ժողովը՝ Գերագույն սովետի սեսիան, հանդիսանում է հանրապետության իրավական իշխանության բարձրագույն ձևը, որի նիստերը հրավիրվում են տարեկան երկու անգամ։ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության կողմից, կամ թե դեպուտատների թվի մեկ երրորդի պահանջով արտահերթ սեսիաներ կարող են հրավիրվել անհրաժեշտության դեպքում։

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետը բաղկացած է մեկ պալատից, որն իր կազմում ունենալով մյուս ազգությունների ներկայացուցիչներ, լիովին արտահայտում է հանրապետությունում ապրող ազգությունների շահերը և բոլոր միջոցներով նպաստում նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման գործին։ ՀՍՍՀ գործող օրենքները ամբողջովին ելնում են ՍՍՀՄ սահմանադրությունից և արտահայտում են մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների շահերը։ Եթե մինչև 1937 թվականի սահմանադրության ընդունումը Հայկական ՍՍՀ օրենքները սահմանվում էին սովետների համագումարի, ԿԳԿ-ի նախագահության, հանրապետության Ժողկոմսովետի կողմից, ապա նոր սահմանադրությունը օրենսդրական ֆունկցիան վերապահում էր միայն Գերագույն սովետին։ Այս հանգամանքը նպաստեց օրենքների կայունացմանը և գերագույն իշխանության հեղինակության բարձրացմանը։ Օրենքները ուժի մեջ են մտնում Գերագույն սովետի սեսիայում ձայների մեծամասնությամբ հաստատելուց հետո և հրապարակվում են Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի և քարտուղարի ստորագրությամբ՝ հայերեն, ռուսերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով։

Ժողովրդի ընտրյալները, դեպուտատները բացի Գերագույն սովետի սեսիաներին մասնակցելուց, ակտիվ աշխատանք են տանում ընտրողների մեջ։ Դեպուտատը հաճախակի հանդիպումներ պետք է ունենա ընտրողների հետ, զրույցներ կազմակերպի, լսի նրանց առաջարկներն ու պահանջները, օգնի ընտրողների տնտեսական և կուլտուրական պահանջմունքները բավարարելու աշխատանքներին։ Հայկական ՍՍՀ սահմանադրության 118-րդ հոդվածում դեպուտատի պարտականությունների մասին ասված է. «Դեպուտատը պարտավոր է ընտրողների առաջ հաշիվ տալ իր աշխատանքի և աշխատավորների դեպուտատների սովետի աշխատանքի մասին և կարող է ամեն ժամանակ ետ կանչվել ընտրողների մեծամասնության որոշմամբ, օրենքով սահմանված կարգով»։

Այստեղ արտահայտված է սոցիալիստական դեմոկրատիայի ուժը, ժողովրդի ընտրյալները կոչված են ամբողջովին ծառայելու նրան, արտահայտելու ժողովրդի կամքը։

Դեպուտատներն ընդգրկվում են մշտական գործող հանձնաժողովների մեջ։ Այդպիսիներից է մանդատային հանձնաժողովը, որը բաղկացած է 9 դեպուտատներից և գործում է ՀՍՍՀ սահմանադրության 32-րդ հոդվածի հիման վրա։ Հանձնաժողովը, իր նախագահի գլխավորությամբ, ստուգում է դեպուտատների լիազորությունները և զեկույց ներկայացնում Գերագույն սովետի սեսիային։ Նախկին դեպուտատների այս կամ այն պատճառով դուրս գալու և նորերի ընտրության մասին նույնպես զեկույց է տրվում Գերագույն սովետի սեսիային։ Կարևոր աշխատանք է տանում բյուջետային հանձնաժողովը, որը ուսումնասիրում և վերահսկում է ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի կողմից Գերագույն սովետի սեսիայի քննարկմանը ներկայացրած պետական բյուջեի կատարումը և նոր տարվա բյուջեի կոնտրոլ թվերը։ Բյուջեի վերաբերյալ ներկայացնում է հարակից զեկուցում. այդ կապակցությամբ ընդհանրացնում և համապատասխան ընթացք է տալիս դեպուտատների առաջարկություններին։ Այս բոլորի հիման վրա Գերագույն սովետը օրենք է ընդունում պետական բյուջեի հաստատման վերաբերյալ, որը արտահայտում է ժողովրդական տնտեսության զարգացման, մասսաների կուլտուրական ու նյութական բարեկեցության բավարարման պահանջները։

Օրենսդրական նախագծումների, ինչպես նաև մյուս մշտական հանձնաժողովները ևս մեծ աշխատանք են տանում պետական կառավարման օրգանների աշխատանքը կատարելագործելու ուղղությամբ։ Նույն կարգով տեղական սովետների մշտական գործող հանձնաժողովները հաշվետու են համապատասխան սովետների առջև։

Հայկական ՍՍՀ սահմանադրության 33-րդ հոդվածի հիման վրա Գերագույն սովետը, ինչպես նաև տեղական սովետները, կոնկրետ առաջադրանքներ կատարելու համար, անհրաժեշտության դեպքում կարող են ստեղծել նաև ժամանակավոր հանձնաժողովներ, որից հետո նրանց գործունեությունը դադարեցվում է։ Թե պետական հիմնարկները և թե բոլոր պատասխանատու անձինք պարտավոր են հանձնաժողովին ներկայացնել պահանջված նյութերն ու փաստաթղթերը, կատարել նրա պահանջները։

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատը իր պարտականությունների հետ միասին օգտվում է նաև որոշակի իրավունքներից. նա կարող է իր, կամ մի խումբ դեպուտատների անունից հարցադրում ներկայացնել պետական գործադիր օրգաններին, որոնք պարտավոր են երեք օրվա ընթացքում պատասխանել դեպուտատին։ Նա օգտվում է նաև անձեռնմխելիության իրավունքից, չի կարող դատական պատասխանատվության կանչվել, կամ ձերբակալվել մինչև այդ մասին չլինի Գերագույն սովետի, կամ նրա նախագահության ցուցումը։

Պետության գործունեությունը գլխավորելու և օրենքների իրագործումը վերահսկելու գործում մեծ դեր ունի ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը, որը բաղկացած է նախագահից, նրա երկու տեղակալներից, քարտուղարից և նախագահության 9 անդամից (1958 թվականից դարձել է 11)։ Նախագահը ընտրվում է Գերագույն սովետի կողմից և պատասխանատու է վերջինիս առջև։

Ղեկավարման նման սիստեմը ամբողջովին բխում է կոլեգիալության սկզբունքներից։

Հիմնական օրենքը սահմանում է, որ Հայկական ՍՍՀ պետական իշխանության բարձրագույն կարգադրիչ օրգանը Ժողկոմսովետն է։ Այն կազմվում է Գերագույն սովետի կողմից և հաշվետու է նրա առջև։ Ժողկոմսովետը կազմված է նախագահից, նախագահի առաջին տեղակալից և տեղակալներից, պետական պլանային հանձնաժողովի նախագահից, ժողկոմներից և պետական կոմիտեների նախագահներից։

ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետը գործում է ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի որոշումներին համապատասխան և նրա հետ սերտ կապ է պահպանում Մոսկվայում գտնվող իր մշտական ներկայացուցչության միջոցով, որը կատարում է ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի հանձնարարությունները, մասնակցում ՍՍՀՄ կառավարական օրգաններում Հայաստանին վերաբերող հարցերի քննարկմանն ու հաստատմանը, ապահովում հանրապետության ժողովրդական տնտեսության անհրաժեշտ նյութերի մատակարարումը, օգնություն է ցույց տալիս կադրերի պատրաստմանը և այլն։

Հատկապես կարևոր դեր է կատարում ՀՍՍՀ պետական պլանային հանձնաժողովը, քանի որ հանրապետության կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունի պլանավորման գործը։ Սահմանադրության 11-րդ հոդվածում ասված է. «Հայկական ՍՍՀ-ի տնտեսական կյանքը որոշում և նրան ուղղություն է տալիս պետական ժողովրդա-տնտեսական պլանը՝ հանրային հարստությունն ավելացնելու, աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական մակարդակն անշեղորեն բարձրացնելու, սոցիալիստական պետության անկախությունն ամրապնդելու և նրա պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով»։

Պետպլանի նախագահը հաստատվում է ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի կողմից և մտնում է հանրապետության կառավարության կազմի մեջ։ Պետպլանը տեղերում՝ քաղաքային ու շրջանային սովետներին կից ստեղծում է պլանային հանձնաժողովներ, որոնք օգնում են ի մի բերելու և գլխավորելու պլանավորման աշխատանքները ամբողջ հանրապետությունում։

Հանրապետության ճյուղային կառավարման բարձրագույն օրգանները ժողկոմներն են, որոնք գլխավորվում են Գերագույն սովետի կողմից նշանակված ժողկոմներով։ Ժողկոմները մտնում են Հայկական ՍՍՀ կառավարության կազմի մեջ։

Հայկական ՍՍՀ պետական իշխանության տեղական մարմինները՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների գյուղական, ավանային, քաղաքային ու շրջանային սովետները, 1937 թվականի սահմանադրությունով վերակազմվեցին աշխատավորների դեպուտատների սովետների։ Այդ վերակազմումը բխում էր հասարակական կյանքում տեղի ունեցած սոցիալական փոփոխություններից և սոցիալիզմի հաղթանակից, որի հետևանքով դեմոկրատական սկզբունքներով ստեղծված սովետների դերը ավելի բարձրացավ և աշխատավորները լայնորեն սկսեցին մասնակցել պետական կառավարման գործին։

Աշխատավորների սովետները տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության բնագավառում գլխավորում են տեղական օրգանների աշխատանքները, տեղական պահանջներին համապատասխան կազմում են բյուջե, հսկում պե-

տական կարգ ու կանոնի պահպանումը և օրենքների կատարումը, պաշտպանում քաղաքացիների իրավունքները, հետևում նրանց բարեկեցության, կուլտուր-կենցաղային, բնակարանային պայմանների բարելավմանը։ Տեղական կարևոր հարցերը որոշվում են սովետների սեսիաներում, որոնց թիվը պետք է լինի ոչ պակաս քան տարեկան վեց անգամ, իսկ շրջանային բաժանում ունեցող քաղաքներում ոչ պակաս քան չորս անգամ։ Սեսիայի նիստերը ղեկավարելու համար ընտրվում է նախագահ և քարտուղար։ Ընտրվում են նաև մշտական հանձնաժողովներ, որոնց դերը չափազանց մեծ է մասսաներին սովետների աշխատանքին մասնակից դարձնելու, սովետների գործադիր կոմիտեներին օժանդակելու, տնտեսական և կուլտուրական շինարարության գործը առաջ տանելու, ինչպես նաև պետական որոշումներն ու առաջադրանքները ժամանակին կատարելու գործում։

Աշխատավորների դեպուտատների սովետի առաջին սեսիայում ընտրվում է գործադիր կոմիտե, որը հաշվետու է թե տվյալ սովետի և թե վերադաս սովետի գործկոմի առջև։

Այսպիսով, սոցիալիզմի հաղթանակը և նոր հասարակարգի կառուցումը պատմական մեծ նշանակություն ունեցող մի ժամանակաշրջան էր մեր երկրի կյանքում։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԶՈՐՍԵՐՈՐԴ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ: ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1. ԵՐՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ ԵՎ ՊԱՅՔԱՐ ՆՐԱ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Երկրորդ հնգամյակի հաջող կատարումն անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց ամբողջ Սովետական Միության, նրա մեջ մտնող բոլոր ազգային սովետական հանրապետությունների, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի հետագա զարգացման համար։

1939 թվականի հունվարին ՀամԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեն հրապարակեց կուսակցության հերթական XVIII համագումարում քննարկվելիք ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի (1938—1942) դիրեկտիվների նախագիծը։

1939 թվականի փետրվարի 26-ին Երևանում բացվեց ՀԿ(բ)Կ XII համագումարը։ Նրա պատգամավորները ներկայացնում էին կուսակցության 18429 անդամների և 8381 թեկնածուների։ Համագումարը քննարկեց կուսակցության XVIII համագումարին ներկայացվող զեկուցումների թեզիսները և տվեց իր հավանությունը։ Ելնելով ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի դիրեկտիվներից, համագումարը մշակեց Հայաստանի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության, կուլտուրայի հետագա զարգացման խնդիրները երրորդ հնգամյակի տարիներին։

Սովետական ժողովրդի ու կոմունիստական կուսակցության կյանքում կարևոր իրադարձություն էր ՀամԿ(բ)Կ XVIII համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1939 թվականի մարտին։ Համագումարը նշեց, որ Սովետական Միությունում նոր տեխնիկայի հիման վրա հիմնականում ավարտվել է ժողովրդական տնտեսության, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը և վերջնականապես վերացվել են շահագործող դասակարգերը։

Համագումարը հաստատեց ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի դիրեկտիվները, փոփոխություններ մտցրեց կուսակցության կանոնադրության մեջ։ Համագումարը հավանություն տվեց սովետական կառավարության արտաքին քաղաքականությանը։

Ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանը նախատեսնում էր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության աննախընթաց վերելք։ Արդյունաբերության արտադրանքի աճը հնգամյակում կազմելու էր 92 տոկոս[1]։

Նախատեսվում էր արագ տեմպերով զարգացնել մեքենաշինությունը, ածխարդյունաբերությունը, ստեղծել նավթարդյունաբերության նոր բազա՝ «երկրորդ Բաքու», էլեկտրակայանների ընդհանուր հզորությունը ավելացնել 2,1 անգամ, քիմիական արդյունաբերությունը դարձնել արդյունաբերական առաջատար ճյուղերից մեկը։ Թեթև արդյունաբերության, լայն սպառման առարկաների արտադրանքը պետք է ավելացվեր 1,7 անգամ[2]։ Հնգամյա պլանում հատուկ ընդգծվեց տեղական արդյունաբերության և արհեստագործական կոոպերացիայի զարգացման անհրաժեշտությունը. կոոպերացիան դիտվեց որպես աշխատավորների հարաճուն պահանջմունքների բավարարման խոշոր աղբյուր։

Երրորդ հնգամյա պլանով գյուղատնտեսական արտադրանքի աճը դրամական արտահայտությամբ 1937 թվականի 20,1 միլիարդ ռուբլու դիմաց 1942 թվականին հասնելու էր 30,5 միլիարդ ռուբլու[3]։

Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը արդյունաբերական նոր շինարարությունը տեղաբաշխելիս, անհրաժեշտ գտան երրորդ հնգամյակում իրականացնել նրա մոտեցումը հումքի աղբյուրներին և սպառման շրջաններին, ապահովել ազգային հանրապետությունների և մարզերի տնտեսական ու կուլտուրական հետագա վերելքը։

Բնակչության հարաճուն պահանջմունքները բավարարելու նպատակով, երրորդ հնգամյա պլանով նախատեսվում էր ընդարձակել թեթև և սննդի արդյունաբերությունը, ծավալել բնակարանային շինարարությունը, զարկ տալ կուլտուրական շինարարությանը։

Որպես կարևորագույն խնդիր նոր հնգամյակում պետք է իրականացվեր երկրի պաշտպանական արդյունաբերության հետագա զարգացումը։

Երրորդ հնգամյա պլանը նախատեսում էր նաև Հայկական ՍՍՀ-ի ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացումը։

Հնգամյա պլանով Հայկական ՍՍՀ-ում զգալիորեն պետք է ընդարձակվեր քիմիական արդյունաբերությունը, վերակառուցվեր ու զարգանար մետաղամշակությունը, մեքենաշինությունը և շինանյութերի արտադրությունը։ Մեծ չափով զարգանալու էր էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը։ Նախատեսվում էր ամբողջապես ավարտել Քանաքեռգէսի շինարարությունը, սկսել Գյումուշգէսի և Սևանի ստորերկրյա էլեկտրակայանի շինարարությունները։ Երրորդ հնգամյա պլանում մեծ տեղ էր հատկացվում թեթև և սննդի արդյունաբերության հետագա զարգացմանը, որի արտադրանքը նախատեսվում էր կրկնապատկել։ Տեղի էր ունենալու ժողովրդական տնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների խոշոր աճ։

---

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 432։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 433։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 441։

Հետագա զարգացում էր ստանալու Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսությունը։ Աճելու էր մեքենատրակտորային կայանների ցանցը, գյուղատնտեսությունը հագեցվելու էր նոր տեխնիկայով։ Նախագծվում էր խոշոր ջրանցքների կառուցում, որի հիման վրա մեծ չափերով զարգանալու էր այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը։ Սահմանվում էին հացահատիկի, բամբակի, ծխախոտի, շաքարի ճակնդեղի, կարտոֆիլի բերքատվության բարձր ցուցանիշներ։

Անասնաբուծության հետագա զարգացման համար, հնգամյա պլանով պետք է ավելացվեր հանրային անասնապահության գլխաքանակը և բարձրացվեր նրա մթերատվությունը։ Հնգամյակի ընթացքում բոլոր կոլտնտեսություններում ստեղծվելու էին անասնապահական ֆերմաներ։

Երրորդ հնգամյա պլանով նախատեսվում էր աշխատավորության նյութական բարեկեցության ու կուլտուրական մակարդակի հետագա բարձրացում։

Սովետական Հայաստանի կուսակցական և պետական օրգանները կազմակերպական մեծ աշխատանք ծավալեցին երրորդ հնգամյա պլանի կատարման համար։ Արտադրական ձեռնարկություններում, գործարաններում, ֆաբրիկաներում, կառույցներում, երկաթուղում արտադրական պլանների կատարման ու գերակատարման համար ծավալվեց համաժողովրդական սոցիալիստական մրցություն։ Կյանք առան սոցիալիստական մրցության նոր ձևեր։ Լայն ծավալ ընդունեց բազմադազգահայինների շարժումը։ Պայքար էր մղվում մասնագիտության կատարելագործման, արտադրանքի որակի բարձրացման, հումքը և էլեկտրաէներգիան խնայելու համար։

Արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի բնագավառներում Հայաստանի բանվոր դասակարգը աշխատանքային սխրագործության լավագույն օրինակներ էր ցույց տալիս։ Սոցիալիստական մրցության առաջավորներից էին Ալավերդու պղնձահանքերի հանքափոր Մինաս Հակոբյանը և նույն հանքերի հորատող Պետրոս Սարգսյանը։

Ալավերդու և Ղափանի հանքերում ու գործարաններում ստախանովական աշխատանքի նոր մեթոդներ կիրառելու շնորհիվ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացել էր 18 տոկոսով։

Շամլուղի անվանի հանքափոր, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ Յանգաբուտովը, Ալավերդու հանքերից Արշակ Ադամյանը և Արտեմ Անտոնյանը կատարում ու գերակատարում էին իրենց արտադրական նորմաները։

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության բնագավառի բազմաթիվ կուսակցական կազմակերպություններ հմտորեն էին գլխավորում սոցիալիստական մրցությունը, պայքարում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, արտադրանքի գերազանց որակի և պլանների կատարման ու գերակատարման համար։ Իրենց կազմակերպական լավագույն աշխատանքով աչքի էին ընկնում Երևանի Զերժինսկու անվան գործարանի, երկաթուղու 6-րդ բաժանմունքի, Կիրովականի քիմիական գործարանի, Ղափանի պղնձահանքերի և մի շարք այլ արդյունաբերական ձեռնարկությունների սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունները։

Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիությունը պատվավոր գործ էր կատարում հանրապետության հարվածային կառույցներում, վճռական տեղամասե-

ռում, գործարաններում ու ֆաբրիկաներում։ Կոմերիտմիությունը ձեռնարկություններում ստեղծում էր հարվածային բրիգադներ, երիտասարդության մեջ ծավալում սոցիալիստական մրցություն։ Երևանի Կիրովի անվան գործարանում կազմակերպված 23 կոմերիտական-ստախանովական բրիգադներ իրենց արտադրական պլանները սիստեմատիկաբար կատարում էին 250—300 տոկոսով։ Լուրջ հաջողությունների էին հասել կոմերիտական կազմակերպությունները Անդրկովկասի երկաթուղու 6-րդ բաժանմունքում։ Այստեղ արտադրության մեջ աշխատող 762 կոմերիտականներից 595-ը սոցիալիստական մրցության առաջավորներ էին։ Կոմերիտական աշխատանքի լավ օրինակներ էին տալիս նաև Ջերժինսկու անվան մեքենաշինական, Երևանի կաշվի գործարանների, Երգէսի և Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի կոմերիտական կազմակերպությունները։

Սովետական Հայաստանի արհմիությունները ևս լայն աշխատանք ծավալեցին արտադրողականության բարձրացման, աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման, բանվոր-ծառայողների կուլտուր-կենցաղային կարիքների բարելավման, աշխատավորության կոմունիստական դաստիարակության գործը կազմակերպելու ուղղությամբ։

Երևանի կաշվի գործարանի կոլեկտիվի նախաձեռնությամբ արհմիությունները 1940 թվականի հունվարից ծավալեցին Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին նվիրված սոցիալիստական մրցություն՝ հոբելյանը արտադրական նոր հաղթանակներով դիմավորելու նպատակով։

Հայաստանի արհմիութենական կազմակերպությունները ջերմորեն արձագանքեցին ՀԱՄԿԽ-ի դիմումին։ Ելնելով ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի որոշումից, դիմումում նշվում էր, որ արդյունաբերության զարգացման տեմպերը և երկրի պաշտպանության գործը պահանջում են անցնել 8 ժամյա բանվորական օրվա։ Միաժամանակ ՀԱՄԿԽ-ը պահանջում էր խիստ ամրապնդել աշխատանքային կարգապահությունը և թույլ չտալ բանվորական ուժի հոսունություն։

* * *

Հանրապետության արդյունաբերությունը երրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին զգալի առաջընթաց կատարեց։ Արդյունաբերության վճռական ճյուղերում հնգամյակի առաջին տարիների պլանները հաջողությամբ կատարվեցին և գերակատարվեցին, բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը։ 1937 թվականի համեմատությամբ, 1938 թվականին հանրապետության արդյունաբերության արտադրանքի աճը կազմեց 13,8 տոկոս, իսկ 1939 թվականին՝ 19,4 տոկոս։ Նույն ժամանակամիջոցում հանրապետության արդյունաբերության մեջ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ 19 տոկոսով։ Երրորդ հնգամյակի երկրորդ տարվա արդյունաբերության արտադրանքի պլանը կատարվեց 100,4 տոկոսով[1]։ Հայաստանի պղնձահանքային արդյունաբերության բանվորները, արձագանքելով Մոսկվայի «Կրասնի պրոլետարի» գործա-

---

1 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի առաջին գումարման չորրորդ սեսիայի նստաշրջանը», 1940, էջ 9, 16։

րանի բանվորական կոլեկտիվի՝ սոցիալիստական մրցություն կազմակերպելու կոչին, զգալի հաջողությունների հասան և 1939 թվականին՝ 1937 թվականի համեմատությամբ, պղնձի արտադրությունը ավելացրին 35 տոկոսով, Ալավերդում և Ղափանում ընդարձակվեցին լեռնահանքային արդյունաբերության ձեռնարկությունները։

Հայաստանի բանվոր դասակարգի հերոսական ջանքերով հնգամյակի առաջին երեք տարիների ընթացքում գործարկվեցին մի շարք խոշոր արդյունաբերական տեղամասեր։ Շարունակվեցին գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետագա տեխնիկական վերակառուցման աշխատանքները։ 1939 թվականի մարտին ավարտվեց Ս. Մ. Կիրովի անվան խոշոր գործարանի շինարարությունը, որը մեր հանրապետությունում հիմք դրեց սինթետիկ կաուչուկի արտադրությանը։

Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական գործարանի մի շարք ցեխերի ու Ալավերդու ծծմբաթթվի գործարանի գործարկումով զգալի չափով բարձրացվեց քիմիական արդյունաբերության տեսակարար կշիռը։ Հանրապետության քիմիական արդյունաբերության արտադրանքի աճը 1937 թվականի համեմատությամբ, 1939 թվականին կազմեց 43 տոկոս։

Արմատապես վերակառուցվեց Երևանի Ջերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանը, որը զինվեց նոր սարքավորումներով և դարձավ հանրապետության մեքենաշինական արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից մեկը։

1938 թվականի հոկտեմբերին ավարտվեց Համամլու-Լենինական էլեկտրահաղորդման գծի և Լենինականի ենթակայանի կառուցումը, որը էլեկտրական էներգիայով ապահովեց Լենինականի արդյունաբերական ձեռնարկությունները։ Հանրապետության այս կարևորագույն կառույցում աճեցին նոր ստախանովականներ՝ բետոնագործներ Մանասար Մելքոնյանը, Անդրանիկ Առաքելյանը, Հովհաննես Տիտանյանը և ուրիշներ։

Շինարարության թափի ընդլայնման կապակցությամբ, 1939 թվականի ապրիլի 5-ին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով, Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմխորհին կից ստեղծվեց շինարարական նյութերի արդյունաբերության գլխավոր վարչությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին աղյուսի, կղմինդրի արդյունաբերության, ոչ հանքային հանածոների, բետոնի, բնական քարի մշակման և ջերմամեկուսիչ նյութերի ձեռնարկությունները։

Արդյունաբերության, շինարարության և տրանսպորտի բնագավառներում ծավալված համաժողովրդական սոցիալիստական մրցության շնորհիվ, երրորդ հնգամյակի առաջին երեք տարիների՝ 1938—1940 թվականների ընթացքում, հանրապետությունում շահագործման հանձնվեցին նաև Լենինականի մանվածքային ֆաբրիկան՝ 76,000 իլիկով և գործվածքային ֆաբրիկան՝ 2272 դազգահով, Երևանի ալրաղաց կոմբինատը, Քանաքեռգէսի հինգերորդ և վեցերորդ ագրեգատները և նրանց միացվող 326 կիլոմետր բարձրավոլտ հաղորդման գծի կառուցումը։ Երրորդ հնգամյակի տարիներին արագ թափով ծավալվեց գյուղական էլեկտրակայանների կառուցումը, որոնցից 7-ը շահագործման հանձնվեցին 1938—1939 թվականների ընթացքում։

Արագ կերպով զարգանում էր հանրապետության սննդի արդյունաբերու-

թյունը։ Պահածոների գործարանները հագեցվեցին նորագույն տեխնիկայով և արմատապես վերակառուցվեցին։ Հնգամյակի տարիներին շահագործման հանձնվեցին Այրումի պահածոների գործարանը, Երևանի ալրաղաց կոմբինատը, որը սարքավորված էր նորագույն տեխնիկայով[1]։

Մեծ չափով զարգացավ նաև հանրապետության երկաթուղային տրանսպորտը։ Երկաթուղային տրանսպորտում ծավալված ստախանովյան շարժման առաջավորների շարքերում էր Լենինականի շոգեքարշային դեպոյի ավտոմատ ցեխի կոմերիտական բրիգադը Կնյազ Բարսեղյանի գլխավորությամբ, որը իր արտադրական պլանը կատարում էր 300 տոկոսից ոչ պակաս։

Նոր կառույցներում, արդյունաբերական ձեռնարկություններում աճեց սեփական արտադրական-տեխնիկական ինտելիգենցիան՝ ինժեներների, կոնստրուկտորների և արտադրության հրամանատարների բանակը։ Եթե սովետական իշխանության առաջին տարիներին մասնագիտական կադրերը հրավիրվում էին դրսից, առավելապես Սովետական Ռուսաստանից, ապա երկրորդ և երրորդ հնգամյակի տարիներին հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին մեծ թվով բարձրորակ ինժեներա-տեխնիկական կադրեր, որոնք հաջողությամբ էին աշխատում արդյունաբերության, տրանսպորտի և գյուղատնտեսության բնագավառներում։ Այդ ժամանակաշրջանում ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում աշխատում էին մոտ 700 բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներ։ Դա սովետական ինտելիգենցիայի մի մեծ ջոկատ էր, որը ակտիվ կերպով մասնակցում էր սոցիալիզմի կառուցմանը Հայաստանում։

Սոցիալիստական արդյունաբերության հարաճուն զարգացումը, ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, նույնպես և Սովետական Հայաստանում պահանջում էր նոր բանվորական ուժի մշտական ներհոսք դեպի գործարաններն ու ֆաբրիկաները։ Ելնելով այդ պահանջներից, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը 1940 թվականի հոկտեմբերի 2-ին հրապարակեց «Պետական աշխատանքային ռեզերվների ստեղծման մասին» հրամանագիրը, որտեղ ասված էր, որ քաղաքի և գյուղի երիտասարդներից արհեստագործական, երկաթուղային ուսումնարաններում և ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դպրոցներում յուրաքանչյուր տարի արդյունաբերության ու երկաթուղային տրանսպորտի համար պետք է պատրաստել պետական աշխատանքային ռեզերվներ՝ 800 հազարից մինչև մեկ միլիոն բանվոր[2]։ Այդ որոշման համաձայն, Հայկական ՍՍՀ-ն պետք է տարեկան պատրաստեր 1000 որակյալ բանվորներ։ ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեն և Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետը 1941 թվականի մայիսին հատուկ որոշում ընդունեցին հանրապետության աշխատանքային ռեզերվների դպրոցներում երիտասարդների հավաքագրումն ուժեղացնելու միջոցառումների մասին։ Ստեղծվեց արհեստագործական ուսումնարանների և ֆաբրիկա-գործարանային դպրոցների լայն ցանց, որը զգալի չափով երիտասարդ բանվորական ուժ տվեց և համալրեց հանրապետության արդյունաբերական ու երկաթուղային տրանսպորտի ձեռնարկությունները։

---

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 30։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1940, № 232։

Երրորդ հնգամյակի տարիներին զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության գծով, որի համախառն արտադրանքը՝ 1937 թվականի համեմատությամբ 1940 թվականին աճեց 68 տոկոսով, իսկ տեքստիլ արդյունաբերության արտադրանքը՝ 1937 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ 204 տոկոսով[1]։

Արդյունաբերության և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի հետագա զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ուներ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, որը 1937 թվականի 258,3 միլիոն կիլովատ ժամի դիմաց, 1940 թվականին հասավ 395,5 միլիոնի։

Հանրապետության արդյունաբերության հաջող զարգացման հետ, գոյություն ունեին նաև թերություններ, որոնք խոչընդոտում էին երրորդ հնգամյակի պլանների կատարման գործը։ Այսպես, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը երրորդ հնգամյակի հենց առաջին տարվանից թերակատարեց իր արտադրական պլանները։ Լավագույն բանվորների, արտադրության առաջավորների աշխատանքի փորձը չէր մասսայականացվում։

ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեն և Հայաստանի կառավարությունը կտրուկ միջոցներ ձեռնարկեցին հանրապետության արդյունաբերության աշխատանքի մեջ եղած թերությունները վերացնելու և երրորդ հնգամյա պլանը անթերի կատարելու համար։

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի և կապի զարգացման հետ միասին, աճում էր նաև հանրապետության բանվոր դասակարգը՝ թե քանակապես և թե որակապես։ 1939 թվականին Սովետական Հայաստանի միայն խոշոր արդյունաբերության ձեռնարկություններում աշխատում էր մոտ 25 հազար բանվոր։ Բանվորների մեծ մասը սովորում էր որակավորման բարձրացման դասընթացներում և տիրապետում նորագույն տեխնիկային։

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության աննախընթաց վերելքը արմատապես փոխեց հանրապետության էկոնոմիկայի բնույթը։ 1939 թվականին արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության մեջ կազմում էր 77,7 տոկոս, 1937 թվականի 71,6 տոկոսի դիմաց։

Սովետական Միության, այդ թվում Սովետական Հայաստանի ինդուստրացումը՝ բանվոր դասակարգի, ամբողջ սովետական ժողովրդի հերոսական աշխատանքի արդյունքն էր։ Այս մեծ ու դժվարագույն խնդիրը լուծվեց կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատարության, սովետական ժողովուրդների համագործակցության ու փոխադարձ օգնության շնորհիվ։

* * *

Սովետական Հայաստանի գյուղացիական տնտեսություններից 1938 թվականի հուլիսի 1-ին կոլտնտեսությունների մեջ էին ընդգրկվել 91,9 տոկոսը։ Հանրապետության ցանքատարածությունների 95,9 տոկոսը գտնվում էր կոլ-

1 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», Երևան, 1957, էջ 22, 26։

տնտեսությունների տրամադրության տակ[1]։ Իսկ 1940 թվականին արդեն կոլեկտիվացված էր Հայաստանի գյուղական տնտեսությունների 98,3 տոկոսը և բոլոր ցանքատարածությունների 99,9 տոկոսը պատկանում էր կոլտնտեսություններին։ Այսպիսով, հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ վճռական օղակը հանդիսանում էր սոցիալիստական տնտեսության նոր ձևը-կոլտնտեսությունը։ Կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները ուղղված էին կոլտնտեսությունների տնտեսական ու կազմակերպական ամրապնդմանը։

Երրորդ հնգամյակի տարիներին կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և կառավարությունը մի շարք միջոցներ ձեռնարկեցին կոլտնտեսային կարգի ամրապնդման, հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվության և անասնապահության մթերատվության բարձրացման ուղղությամբ։ 1938—1941 թթ. Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումները կազմեցին 349 միլիոն ռուբլի։

Համկ(բ)կ Կենտրոնական կոմիտեի 1939 թվականի մայիսյան պլենումը քննարկեց կոլտնտեսությունների հանրային հողերի շռայլումները կանխելու միջոցառումների հարցը և նշեց կոլտնտեսային հողօգտագործման բնագավառում տեղ գտած կուսակցության քաղաքականության լուրջ աղավաղումներ։

Այդ միջոցառումներից ելնելով, Համկ(բ)կ Կենտրոնական կոմիտեն և ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետը 1939 թվականի մայիսի 27-ին ընդունեցին «Կոլտնտեսությունների հանրային հողերը շռայլելուց պահպանելու միջոցառումների մասին» որոշումը։

Կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և Ժողկոմսովետը պահանջեցին տեղական կուսակցական ու սովետական բոլոր կազմակերպություններից՝ անհապաղ վերացնել կոլտնտեսային հողերի շռայլումն ու կողոպտումը, տնամերձ հողամասերի չափը համապատասխանեցնել կանոնադրության նորմաներին, խստագույն հսկողություն սահմանել կոլտնտեսային հանրային հողերի անձեռնմխելիության նկատմամբ, վերացնել կոլտնտեսությունների հողերի օգտագործման մեջ գոյություն ունեցող խառնաշփոթությունները ու անկարգությունները։

Ելնելով Համկ(բ)կ Կենտկոմի պլենումի որոշումներից, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի պլենումը նույն թվականի հունիսին քննարկեց և բացահայտեց հանրապետության կոլտնտեսություններում հողօգտագործման բնագավառում տեղի ունեցած խախտումները։ Հանրապետության մի շարք շրջաններում խախտվել էր գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությամբ կոլտնտեսականների անձնական օգտագործման համար նախատեսված տնամերձ հողամասերի չափը, որի հետևանքով ամբողջ հանրապետությունում շռայլվել էր ավելի քան 22273 հեկտար հանրային հող[2]։ Ստուգումները ցույց տվեցին, որ հանրապետության մի շարք կոլտնտեսություններում տնամերձ տնտեսությունը կորցնում է օժանդակ տնտեսության բնույթը և երբեմն դառնում կոլտնտեսականի եկամտի հիմնական աղբյուրը։ Իսկ Աշտարա-

---

1 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 55։

2 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 79—80։

կի շրջանում կոպիտ կերպով խախտելով գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությունը, մի շարք կոլտնտեսականների թույլատրվել էր փոխել իրենց տնամերձ հողամասերը կոլտնտեսության ավելի լավ հողամասի հետ։ Այդ շրջանի Շահումյանի անվան կոլտնտեսության 600 հեկտար այգիներից 400 հեկտարը՝ որպես տնամերձ հողամաս, անցել էր կոլտնտեսականներին։ Այդ կարգի խախտումներ կային նաև Ախուրյանի, Կալինինոյի, Ապարանի, Մեղրու, Ստեփանավանի, Թալինի և այլ շրջաններում[1]։

Գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության կոպիտ խախտումներ կային նաև կոլտնտեսային դեմոկրատիայի կիրառման բնագավառում։

Կոլտնտեսություններում հողօգտագործման հարցերը կարգավորելու և խախտումները վերացնելու նպատակով, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի և Ժողկոմսովետի 1939 թվականի սեպտեմբերի 3-ի որոշման համաձայն Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին շրջանային հողային հանձնաժողովներ, իսկ հանրապետության մասշտաբով՝ հանրապետական հողային հանձնաժողով[2]։

Հայկական ՍՍՀ կառավարության որոշմամբ վերը նշված խախտումների հետևանքով շռայլված այդ հողերը վերադարձվեցին կոլտնտեսություններին և բոլոր տեղական օրգանների ուշադրությունը հրավիրվեց հանրային հողերի պահպանման հարցի վրա։ Ուժեղացվեց հսկողությունը կոլտնտեսություններում գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խիստ պահպանման նկատմամբ, յուրաքանչյուր շրջանի համար սահմանվեց աշխօրերի մինիմում, արտադրական նորմաներ, գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության և անասունների մթերատվության առաջադրանքներ և այդ առաջադրանքների կատարման ու գերակատարման համար լրացուցիչ վարձատրության կարգ։

Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության և հատկապես անասնապահության հետագա զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի ու ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի 1939 թվականի հունիսի 8-ի, «Կոլտնտեսություններում հանրային անասնապահության զարգացման միջոցառումների մասին» որոշումը։ Այդ որոշման մեջ գյուղական բոլոր կուսակցական ու սովետական կազմակերպություններից պահանջվում էր ուշադրություն դարձնել հանրային անասնապահության զարգացման հարցերի վրա, բոլոր կոլտնտեսություններում անխտիր կազմակերպել անասնապահական ֆերմաներ, հատկապես հետևել կերի կայուն բազայի ստեղծման, անասունների ցեղայնության բարելավման, գլխաքանակի ավելացման ու մթերատվության բարձրացման վրա։ Մինչև այդ որոշումը հանրապետության 9 կոլտնտեսություն չուներ ոչ մի մթերատու անասուն, 45 կոլտնտեսություն՝ ոչ մի խոշոր եղջերավոր անասուն, 138 կոլտնտեսություն՝ ոչխարաբուծական, իսկ 828 կոլտնտեսություն՝ խոզաբուծական ֆերմաներ չունեին[3]։

Կիրառելով կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի ու սովետական կառավարության որոշումը, Հայաստանի կոլտնտեսությունները շոշափելի արդյունքների հասան։ Կարճ ժամանակամիջոցում հանրապետության կոլտնտե-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 618, ց. 1, գ. 3, թ. 60—63։

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 10, գ. 6, թ. 5։

3 Տե՛ս Մշի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 14, թ. 19։

սություններում կազմակերպվեցին 516 անասնապահական ֆերմաներ[1]։ Եվ արդեն մինչև 1940 թվականի հունվարի 1-ը հանրապետության կոլտնտեսությունների անասնապահական ֆերմաների թիվը հասավ 3248-ի[2]։

Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմխորհը և Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը միջոցառումներ մշակեցին կոլտնտեսություններում հացահատիկային կուլտուրաների, անասնապահության, ինչպես նաև տեխնիկական կուլտուրաների, խաղողագործության ու պտղաբուծության զարգացման համար։ Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմխորհի և ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի 1938 թվականի մարտի 31-ի «Հայաստանում խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը զարգացնելու միջոցառումների մասին» որոշման մեջ նախատեսվում էր զգալի չափով ավելացնել պտղատու այգիների տարածությունը, ստեղծել տնկարանային տնտեսություններ, հին այգիները համալրել նոր տնկիներով։ Որոշման մեջ գյուղատնտեսական բուհերին առաջադրվում էր այգեգործության բնագավառում աշխատելու համար պատրաստել բարձրորակ կադրեր։ Այդ որոշումը մեծ խթան հանդիսացավ խաղողագործության ու պտղաբուծության զարգացման գործում։ Եթե առաջին և երկրորդ հնգամյակներում ամբողջ հանրապետությունում ստեղծվել էր 2300 հեկտար խաղողի նոր այգի, ապա միայն 1939 թվականին ստեղծվեց 2100 հեկտար[3]։

Սովետական Հայաստանում խաղողագործության, պտղաբուծության ու տեխնիկական կուլտուրաների հետագա զարգացման առավել մեծ խնդիրներ առաջադրվեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի և ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի 1940 թվականի սեպտեմբերի 6-ի «Հայկական ՍՍՀ-ում պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը և տեխնիկական կուլտուրաները զարգացնելու ձեռնարկումների մասին» որոշման մեջ։ Այդ որոշումը, որը հատուկ քննարկման առարկա դարձավ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումում, մեծ նշանակություն ունեցավ հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման գործում։

Վարչական նոր վերաբաժանման շնորհիվ 1938 թվականին ստեղծվեցին Աղինի, Ալագյազի, Ղուկասյանի, Դյուզքանդի, Զանգիբասարի, Կարաբաղլարի, Կալինինոյի, Կրասնոսելսկի, Նոյեմբերյանի, Սևանի և Սպիտակի շրջանները։

Հայաստանի կուսակցական, պետական օրգանների, գյուղական կազմակերպությունների կարևորագույն միջոցառումներից էր նաև ջրովի հողերի տարածությունների ավելացումը և ճահճուտների չորացումը։ Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները երրորդ հնգամյակի տարիներին լուրջ ուշադրություն դարձրեցին նաև ոռոգման գործին, որի շնորհիվ ոռոգվող հողամասերի տարածությունը 1940 թվականին հասավ 180,0 հազար հեկտարի[4], որը 1937 թվականի համեմատությամբ 20 հազար հեկտարով ավելի էր։

Ոռոգման ու ճահճուտների ցամաքեցման գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցան կոլտնտեսությունները։ Երրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին շահագործման հանձնվեցին մի շարք ջրանցքներ։ 1940 թվականի հունիսին շարք մտավ Նալբանդի ջրանցքը, որը կառուցվել էր Սպիտակի շրջանի կոլտնտեսու-

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 70։
2 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 89։
3 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 58։
4 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 30, գ. 4, թ. 159։

թյունների միջոցներով և կոլտնտեսականների ակտիվ մասնակցությամբ։ Ջիշխանչայի ջրերը, որ դարեր շարունակ անօգուտ հոսում էին, սովետական մարդկանց ջանքերով փոխեցին իրենց հունը։ Ավելի քան 2650 հեկտար հողամաս ոռոգելի դարձավ։ Ջրանցքի երկարությունը 47 կիլոմետր էր։ Նրա կառուցման աշխատանքներին մասնակցել էին ավելի քան 2500 մարդ։ Սպիտակի ջրանցքի շինարարության ընթացքում աչքի ընկան սոցիալիստական մրցության բազմաթիվ առաջավորներ, որոնց օրինակելի աշխատանքը գնահատելով, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը 1940 թվականի հուլիսի 16-ին 66 մարդու պարգևատրեց Գերագույն սովետի պատվոգրով։ Պարգևատրվածների մեջ էին կոլտնտեսականներ Ս. Դեմուրյանը, Ս. Խալթաղչյանը, Մ. Աղաջանյանը, Խ. Իսահակյանը, շինարարության պետ Ա. Ավետիսյանը, Սպիտակի շրջկոմի քարտուղար Ս. Մարգարյանը, շրջսովետի նախագահ Մ. Ասատրյանը և ուրիշներ։ Այդ ջրանցքը միաժամանակ արդյունաբերական նշանակություն ուներ։ Նրա ջրերը ոռոգելու էին նաև Սպիտակի շրջանի ճակնդեղի դաշտերը, որոնց բերքը մշակվելու էր Համամլուի նոր կառուցվող շաքարի գործարանում։

Պետական միջոցներով կառուցվեց և 1939 թվականին շահագործման հանձնվեց Դալմայի ջրանցքը։ Ղամարլվի շրջանի կոլտնտեսականները մեծ աշխատանք ծավալեցին իրենց միջոցներով և ուժերով ճահճուտ հողերի չորացման ու խոպան և անմշակ հողերի յուրացման ուղղությամբ։ Զանգիբասարում սկսվեցին 1900 հեկտար նոր հողերի չորացման ու յուրացման աշխատանքները։

1940 թվականին հանրապետության ջրանցքների երկարությունը հասնում էր 502,5 կիլոմետրի, որոնք ոռոգում էին 77647 հեկտար հողամաս։

Հանրապետության գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից էր բամբակագործությունը, որի բերքատվությունը զգալիորեն աճեց հնգամյակի տարիներին։ Եթե 1937 թվականին մեկ հեկտարից ստացվել էր 13 ցենտներ բամբակ, ապա 1939 թվականին այն հասավ 19,2 ցենտների[1]։ Այդ նշանակում է, որ երկրորդ տարում հանրապետության բամբակագործները կատարեցին երրորդ հնգամյակի վերջին տարվա համար պլանով նախատեսված բերքատվության նորմաները։ Առանձին շրջաններ և կոլտնտեսություններ ավելի բարձր ցուցանիշների հասան։ Էջմիածնի շրջանի Էջմիածին գյուղի «Անաստված» կոլտնտեսությունը բամբակի 270 հեկտար տարածության յուրաքանչյուր հեկտարից ստացել էր 27 ցենտներ։ Բամբակի բարձր բերքատվությունը ագրոտեխնիկական միջոցառումների ճիշտ կատարման, ցանքի ժամկետները կրճատելու, բամբակացան շրջանների կոլտնտեսականների ու կոլտնտեսուհիների քրտնաջան աշխատանքի հետևանք էր։

Հանրապետությունում տարեցտարի զարգացող տեխնիկական կուլտուրաների շարքում կարևոր տեղ էր գրավում ծխախոտի մշակությունը։ 1937 թվականին 2400 հեկտարի դիմաց, 1940 թվականին ծխախոտի ցանքատարածությունը հասել էր 5600 հեկտարի։ Եթե 1938 թվականին ծխախոտագործությամբ զբաղվում էին հանրապետության 11 շրջաններ, ապա 1940 թվականին դրանց թիվը հասավ 22-ի։ Պլանով նախատեսված 7 ցենտների դիմաց 1939 թվականին մեկ հեկտարից ստացվել էր միջին հաշվով 8,2 ցենտներ ծխախոտ։ Ավելի

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 50։

բարձր բերք էին ստացել Շամշադինի և Կոտայքի շրջանների ծխախոտագործները։

Հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ արմատավորվեցին նոր տեխնիկական կուլտուրաներ՝ շաքարի ճակնդեղը և խորդենին։ Հնգամյակի առաջին տարում շաքարի ճակնդեղի ցանքատարածությունը կազմեց միայն 1000 հեկտար, իսկ 1940 թվականին այն արդեն հասել էր 1500 հեկտարի։ 1938 թվականի մեկ հեկտարից ստացված 173 ցենտների դիմաց 1939 թվականին հեկտարից միջին հաշվով ստացվեց 182 ցենտներ շաքարի ճակնդեղ։ Առանձին կոլտնտեսություններում շաքարի ճակնդեղի բերքատվությունը մեկ հեկտարից հասավ 250—300 ցենտների։ Այդպես էր հատկապես Սպիտակի շրջանի ճակնդեղագործների մոտ։

Խորդենու ցանքատարածությունը հանրապետությունում 1939 թվականին հասավ 280 հեկտարի[1]։

Հանրապետության գյուղատնտեսական կուլտուրաներից ամենահետամընացը հացահատիկային կուլտուրաների բնագավառն էր։ Բերքատվության պլանային առաջադրանքները չէին կատարվում։ ՀԿ(բ)Կ XIII համագումարը որոշեց ստեղծել 16 սերմաբուծական կոլտնտեսություններ, որոնք մշտապես լավագույն սերմացուներ պետք է մատակարարեին հանրապետության կոլտնտեսություններին։ Համագումարը միաժամանակ կուսակցական ու պետական օրգանների ուշադրությունը հրավիրեց հացահատիկային կուլտուրաների բերքատվության բարձրացման վրա։

Սովետական Հայաստանի անասնապահները որոշ արդյունքների հասան անասունների գլխաքանակի ավելացման ու մթերատվության բարձրացման ասպարեզում։ Առ 1-ը հունվարի 1940 թվականի հանրային անասունների գլխաքանակը՝ 1937 թվականի համեմատությամբ, ավելացել էր. ձիերինը՝ 39, խոշոր եղջերավոր անասուններինը՝ 18,7, մանր եղջերավորներինը՝ 34,3 և խոզերինը՝ 5,8 տոկոսով[2]։

Անասնապահության զարգացման կարևորագույն պայմանը կերի կայուն բազայի ստեղծումն էր։ Այդ նպատակով ընդարձակվեցին կերաբույսերի ցանքատարածությունները. 1939 թվականի 27200 հեկտարի դիմաց 1940 թվականին հասցվեց 43000 հեկտարի[3]։

Չնայած որոշ չափով ավելացել էր անասունների գլխաքանակը և բարձրացել մթերատվությունը, գյուղատնտեսության այս կարևոր ճյուղը շարունակում էր ետ մնալ ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում։

Երրորդ հնգամյակի տարիներին զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության սոցիալիստական գյուղատնտեսության մեքենայացման գործում։ Եթե 1937 թվականին հանրապետությունում կար 27 մեքենատրակտորային կայան, 1111 տրակտորով, ապա 1939 թվականին արդեն կար 32 մեքենատրակտորային կայան՝ 1285 տրակտորով[4]։ Կոմբայնների թիվը 1939 թվականին

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 52—54։

2 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը XIII համագումարին», էջ 54։

3 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1940, № 93։

4 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը XIII համագումարին», էջ 60։

հասնում էր 246-ի։ Միայն 1939 թվականին տարբեր դասընթացների և հատուկ դպրոցների՝ միջոցով հանրապետությունում պատրաստվել էին 1175 տրակտորավար, կոմբայնավար, վարորդ և այլն։ Մեքենա-տրակտորային կայանները սպասարկում էին հանրապետության 1078 կոլտնտեսություն, որոնց ցանքատարածությունները կազմում էին 401, 163 հեկտար[1]։

- Ինչպես ամբողջ Սովետական Միության, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը մեծապես նպաստեց ծավալվող սոցիալիստական մրցությունը և պայքարը 1939 թվականին Մոսկվայում բացված համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին մասնակցելու նպատակով։

Գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերի զարգացման համար սոցիալիստական մրցություն էր ծավալվում ոչ միայն Հայաստանի կոլտնտեսությունների, սովխոզների, բրիգադների, օղակների, կոլտնտեսականների միջև, այլև մեր և եղբայրական հանրապետությունների կոլտնտեսությունների միջև։ Վրաստանի Մախարաձեի շրջանի Նաթանեբի գյուղի կոլտնտեսության հետ սոցիալիստական մրցության մեջ էր Հոկտեմբերյանի շրջանի Մեծ Շահրիար գյուղի կոլտնտեսությունը։ Մեծ Շահրիարի կոլտնտեսականների ներկայացուցիչները 1940 թվականի հունվարին այցելեցին Նաթանեբի գյուղը և մրցակիցների հետ միասին հանրագումարի բերեցին անցյալ տնտեսական տարվա արդյունքները։ Շահրիարցիները 1939 թվականին բարձր բերք էին ստացել։ Կոլտնտեսության տարեկան եկամուտը կազմել էր 1 միլիոն 330,621 ռուբլի։ Նա արժանացել էր համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի գլխավոր կոմիտեի երկրորդ կարգի դիպլոմին[2]։

Սոցիալիստական մրցության մեջ էին Կոտայքի շրջանի Քանաքեռ գյուղի և Վրացական ՍՍՀ Լյուքսեմբուրգի շրջանի Ցախրուս գյուղի, Ադրբեջանական ՍՍՀ Ղազախի շրջանի և Հայկական ՍՍՀ Շամշադինի շրջանի կոլտնտեսականները։ Եղբայրական հանրապետությունների կոլտնտեսականների մրցությունը, նրանց պատվիրակների փոխադարձ այցելությունները, սոցիալիստական պարտավորությունների ստանձնումը խոշոր նշանակություն ունեցավ, ինչպես սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման, այնպես էլ ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում։

Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի գլխավոր կոմիտեն ըստ արժանվույն գնահատելով հանրապետության սոցիալիստական գյուղատնտեսության առաջավորների 1939 թվականի աշխատանքի արդյունքները, 1940 թվականի փետրվարի 20-ի որոշմամբ, Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառի 17 առաջավոր աշխատողներ պարգևատրեց ոսկե մեդալներով։

Խաղողի բարձր և կայուն բերքատվության համար, համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսում 1939 թվականին առաջին կարգի դիպլոմով պարգևատրվեցին «Արարատ» տրեստի № 3 սովխոզը և Էջմիածնի շրջանի «Պայքար» կոլտնտեսությունը։

---

1 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը XIII համագումարին», էջ 60։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1940, № 4։

Հանրապետության յուրաքանչյուր շրջան, կոլտնտեսություն, սովխոզ, ֆերմա, ՄՏ կայան պայքարում էին համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին մասնակցելու համար։ Այդ ձգտումը մեծապես նպաստում էր առաջավորների փորձի փոխանակմանը և սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացմանը։

Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին 1940 թվականին Հայաստանից մասնակցեցին 407 կոլտնտեսություն, 6 սովխոզ, 2 մեքենատրակտորային կայան, 9 գյուղատնտեսական գիտա-հետազոտական կազմակերպություն, 107 անասնապահական ֆերմա և գյուղատնտեսության 3995 առաջավորներ[1]։

Բարձր բերքատվության համար Լենինի շքանշանով պարգևատրվեցին Էջմիածնի շրջանի «Անաստված» կոլտնտեսությունը և Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով՝ Արտաշատի շրջանի Փարիզյան կոմունայի անվան կոլտնտեսությունը[2]։

Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատավորության գործունեությանը ամենօրյա ղեկավարություն էին ցույց տալիս կուսակցական կազմակերպությունները։ Ուժեղացել էր գյուղական կուսակցական կազմակերպությունների պահանջկոտությունը կոլտնտեսային արտադրության հարցերում, բարձրացել էր կոմունիստների ավանգարդային դերը սովխոզային ու կոլտնտեսային արտադրության մեջ։ Երրորդ հնգամյա պլանի կատարման համար մղած պայքարում իրենց ակտիվ գործունեությամբ աչքի էին ընկնում Հոկտեմբերյանի շրջանի Մեծ Շահրիար կոլտնտեսության, Արտաշատի շրջանի Վերին Դվինի, Նոր Բայազետի շրջանի Սարուխան, Սպիտակի շրջանի Նալբանդ գյուղերի կոլտնտեսությունների սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունները, որոնք կոլտնտեսային վարչությունների հետ միասին, ճիշտ տեղադրելով կոմունիստների ուժերը արտադրության կարևոր տեղամասերում, մոբիլիզացնում էին կոլտնտեսականների ամբողջ եռանդը՝ արտադրական առաջադրանքները և սոցիալիստական մրցությամբ ստանձնած պարտավորություններն անթերի կատարելու համար։

Մեծ գործունեություն ծավալեց այդ ուղղությամբ Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիությունը։ Երրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին կատարած նրա գործունեությունը հանրագումարի բերեց կոմերիտմիության XII համագումարը, որը կայացավ 1940 թվականի սեպտեմբերին։ Համագումարը բոլոր կոմերիտական կազմակերպությունների առջև խնդիր դրեց հատուկ ուշադրություն դարձնել քաղաքի ու գյուղի երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության հարցերին։

Գյուղում տարվող աշխատանքի զգալի մասն ընկնում էր տեղական սովետների վրա. նրանք զբաղվում էին գյուղերի բարեկարգման, առողջապահության, լուսավորության հարցերով։

1939 թվականի դեկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցան տեղական սովետների ընտրությունները։ Շրջանային սովետներում ընտրվեցին 1161 դեպուտատ,

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 91։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93։

գյուղական սովետներում՝ 9726 դեպուտատ, որից 3000 կին։ Ընտրողների 99,5 տոկոսը քվեարկել էր դեպուտատության թեկնածուների օգտին։ Ընտրություններից հետո զգալիորեն աշխուժացավ տեղական սովետների աշխատանքը։ Մի շարք շրջանային սովետների գործադիր կոմիտեներին կից ստեղծվեցին տեղական արդյունաբերության, կոմունալ-տնտեսության բաժիններ։ Հայաստանի գյուղական սովետական օրգանները սկսեցին ավելի մոտիկից զբաղվել կոլտնտեսային ու սովխոզային արտադրության հարցերով։ Բարձրացվեց գյուղի աշխատավորների ակտիվությունը։

Կուսակցական, կոմերիտական և սովետական օրգանների ձեռնարկած միջոցառումների, կոլտնտեսականների ու սովխոզների բանվորության քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ գյուղատնտեսության բնագավառում նախապատերազմյան տարիների պլանները կատարվեցին ու գերակատարվեցին։ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1940 թվականի նոյեմբերի 23-ի հրամանագրով Հայաստանի գյուղատնտեսության առավել աչքի ընկած 309 առաջավորներ պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով, ըստ որում՝ Լենինի շքանշանով՝ 12, Աշխատանքային կարմիր դրոշի՝ 35, Պատվո նշան շքանշանով՝ 74 և մեդալներով՝ 188 մարդ։ Լենինի շքանշանով պարգևատրվեցին Կիրովականի շրջանի Հաջիդարա գյուղի կոլտնտեսության պտղաբույծ Մակար Հակոբյանը, Էջմիածնի ՄՏԿ տրակտորիստ Գևորգ Զաքարյանը, ՀԿ(բ)Կ Արտաշատի շրջկոմի քարտուղար Սամսոն Ղազարյանը, Կոտայքի շրջանի Ելղովան գյուղի կոլտնտեսության օղակավարուհի Վարդուշ Մելիքյանը և Հոկտեմբերյանի շրջանի Մայիսի 1-ի անվան կոլտնտեսության օղակավարուհի Հրանուշ Մխիթարյանը։ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրվեցին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի բիոլոգիական ինստիտուտի դիրեկտոր Վարդան Գուլքանյանը, Հայկական ՍՍՀ հողագործության ժողկոմ Հայկազ Մարջանյանը, ՀԿ(բ)Կ Հոկտեմբերյանի շրջկոմի քարտուղար Նադոյե Եդո Մահմուդովը, Հոկտեմբերյանի Լենինի անվան կոլտնտեսության կոլտնտեսուհի Մարիամ Շասոյանը և ուրիշներ։

* *
*

Հայաստանի արդյունաբերության և սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման հետ միասին երրորդ հնգամյակի տարիներին զգալի չափով բարելավվեց աշխատավորների նյութական կենսամակարդակը։ Հնգամյակի առաջին երկու տարում արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների միջին տարեկան աշխատավարձը աճեց 25 տոկոսով, իսկ կոլտնտեսականների զգալի մասի դրամական եկամուտները աճեցին 2—3 անգամ։

Սովետական կառավարությունը յուրաքանչյուր տարի ավելի շատ միջոցներ էր հատկացնում բնակչության սոցիալ-կուլտուրական կարիքների համար։ Երրորդ հնգամյակի առաջին երկու տարիներին սոցիալ-կուլտուրական միջոցառումների ծախսերը աճեցին 39,5 տոկոսով[1]։

1 Տե՛ս ՄՀԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 85—87։

Հանրապետության քաղաքներում և գյուղական վայրերում ծավալվեց բնակարանային շինարարությունը։ 1938—1941 թվականներին Հայաստանի քաղաքներում կառուցվեց 247 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն[1]։ Լայն թափ ստացավ կոլտնտեսականների բնակարանային շինարարությունը։ Հազարավոր կոլտնտեսականներ դուրս գալով հին, գետնափոր նկուղներից, կառուցեցին նոր, լուսավոր ու ընդարձակ բնակարաններ։ Գյուղերում կառուցվեցին բուժարաններ, ակումբներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ ու մանկամսուրներ։

Երրորդ հնգամյակի տարիներին արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի զարգացման հետ միասին, ավելացավ բանվոր-ծառայողների թիվը՝ 1940 թվականին հասնելով 74 հազարի, որից միայն արդյունաբերության մեջ աշխատում էին 34,5 հազարը։

Բնակչության բարեկեցության մասին է վկայում նաև ապրանքաշրջանառության աճը, որը 1937 թվականի համեմատությամբ ավելացել էր 37 տոկոսով։ Աշխատավորների սպառումն աճել էր 1,5 անգամ[2], յուրաքանչյուր տարի ավելանում էր կենսամթերքների արտադրությունը։ Եթե 1937 թվականին կենդանական յուղի արտադրությունը 344 տոննա էր, ապա 1940 թվականին այն հասել էր 1559 տոննայի, պանրի արտադրությունը 748 տոննայից հասել էր 1876 տոննայի։

Զգալի չափով բարելավվել էր բնակչության բժշկական սպասարկումը։ 1937 թվականի 51 հիվանդանոցի և 2000 մահճակալի դիմաց, 1939 թվականին հանրապետությունում կար 65 հիվանդանոց՝ 2950 մահճակալով[3]։

Աշխատավորների բարեկեցության բարելավման հետ միասին տեղի էր ունեցել հանրապետության բնակչության աճ, իջել էր մահացության տոկոսը՝ 1221334 մարդուց, 1940 թվականին հանրապետության բնակչության թիվը հասել էր 1,3 միլիոնի[4]։ Յուրաքանչյուր 1000 բնակչին 1940 թվականին ընկնում էր 41,2 ծնված, 13,8 մահացած, իսկ աճը կազմում էր 27,4 մարդ[5]։ Այդ ժամանակամիջոցում զգալի չափով աճել էր հանրապետության քաղաքների բնակչությունը։

Աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական բարեկեցության բարելավման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ հանրապետության քաղաքների շինարարությունն ու բարեկարգումը։ Բացի Երևանից, որը դարձել էր առաջնակարգ սոցիալիստական քաղաքներից մեկը, բարգավաճում էին հանրապետության մյուս քաղաքները ևս՝ Լենինականը, Կիրովականը, Ալավերդին, նաև Արթիկը, Էջմիածինը, Ղափանը, Գորիսը, Նոր Բայազետը և մի շարք այլ բնակավայրեր։

Հայաստանի յուրաքանչյուր 3 բնակչից մեկը սովորում էր դպրոցներում, տեխնիկումներում կամ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում։

---

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 87։

2 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 27։

3 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 86—87։

4 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 3։

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165։

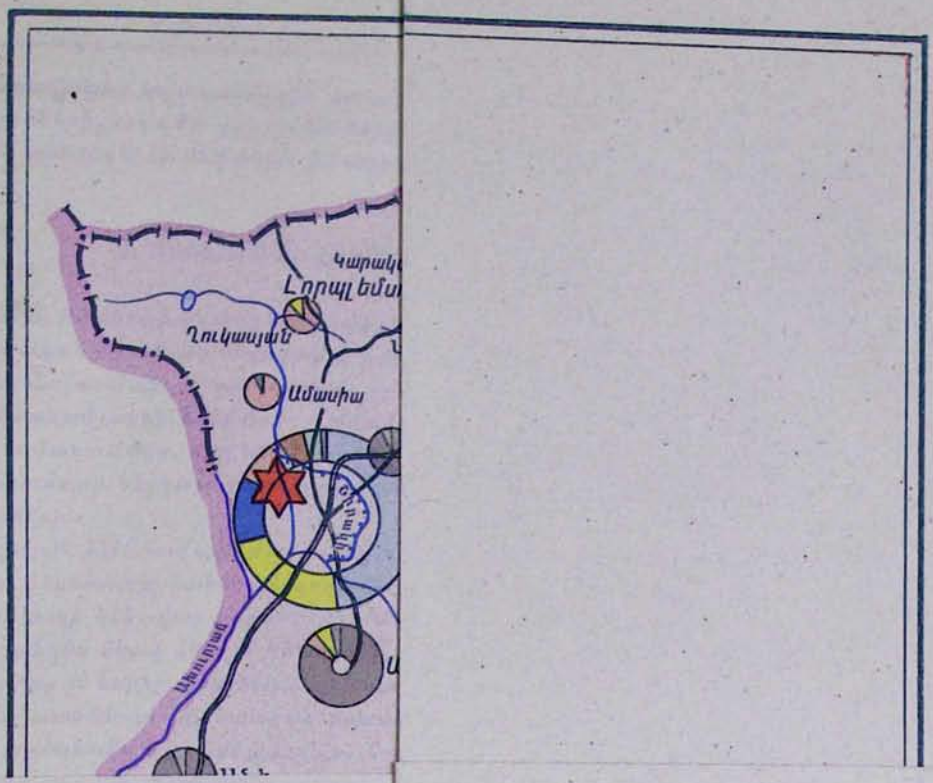
Ղուկասյան
Ամասիա
Ամասիա

Հանրապետության քաղաքներում և գյուղական վայրերում ծավալվեց բնակարանային շինարարությունը։ 1938—1941 թվականներին Հայաստանի քաղաքներում կառուցվեց 247 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն[1]։ Լայն թափ ստացավ կոլտնտեսականների բնակարանային շինարարությունը։ Հազարավոր կոլտնտեսականներ դուրս գալով հին, գետնափոր նկուղներից, կառուցեցին նոր, լուսավոր ու ընդարձակ բնակարաններ։ Գյուղերում կառուցվեցին բուժարաններ, ակումբներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ ու մանկամսուրներ։

Երրորդ հնգամյակի տարիներին արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի զարգացման հետ միասին, ավելացավ բանվոր-ծառայողների թիվը՝ 1940 թվականին հասնելով 74 հազարի, որից միայն արդյունաբերության մեջ աշխատում էին 34,5 հազարը։

Բնակչության բարեկեցության մասին է վկայում նաև ապրանքաշրջանառության աճը, որը 1937 թվականի համեմատությամբ ավելացել էր 37 տոկոսով։ Աշխատավորների սպառումն աճել էր 1,5 անգամ[2], յուրաքանչյուր տարի ավելանում էր կենսամթերքների արտադրությունը։ Եթե 1937 թվականին կենդանական յուղի արտադրությունը 344 տոննա էր, ապա 1940 թվականին այն հասել էր 1559 տոննայի, պանրի արտադրությունը 748 տոննայից հասել էր 1876 տոննայի։

Զգալի չափով բարելավվել էր բնակչության բժշկական սպասարկումը։ 1937 թվականի 51 հիվանդանոցի և 2000 մահճակալի դիմաց, 1939 թվականին հանրապետությունում կար 65 հիվանդանոց՝ 2950 մահճակալով[3]։

Աշխատավորների բարեկեցության բարելավման հետ միասին տեղի էր ունեցել հանրապետության բնակչության աճ, իջել էր մահացության տոկոսը՝ 1221334 մարդուց, 1940 թվականին հանրապետության բնակչության թիվը հասել էր 1,3 միլիոնի[4]։ Յուրաքանչյուր 1000 բնակչին 1940 թվականին ընկնում էր 41,2 ծնված, 13,8 մահացած, իսկ աճը կազմում էր 27,4 մարդ[5]։ Այդ ժամանակամիջոցում զգալի չափով աճել էր հանրապետության քաղաքների բնակչությունը։

Աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական բարեկեցության բարելավման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ հանրապետության քաղաքների շինարարությունն ու բարեկարգումը։ Բացի Երևանից, որը դարձել էր առաջնակարգ սոցիալիստական քաղաքներից մեկը, բարգավաճում էին հանրապետության մյուս քաղաքները ևս՝ Լենինականը, Կիրովականը, Ալավերդին, նաև Արթիկը, Էջմիածինը, Ղափանը, Գորիսը, Նոր Բայազետը և մի շարք այլ բնակավայրեր։

Հայաստանի յուրաքանչյուր 3 բնակչից մեկը սովորում էր դպրոցներում, տեխնիկումներում կամ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում։

---

1 Տե՛ս Մշի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 87։
2 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 27։
3 Տե՛ս Մշի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 3, թ. 86—87։
4 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 3։
5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏԵՋ

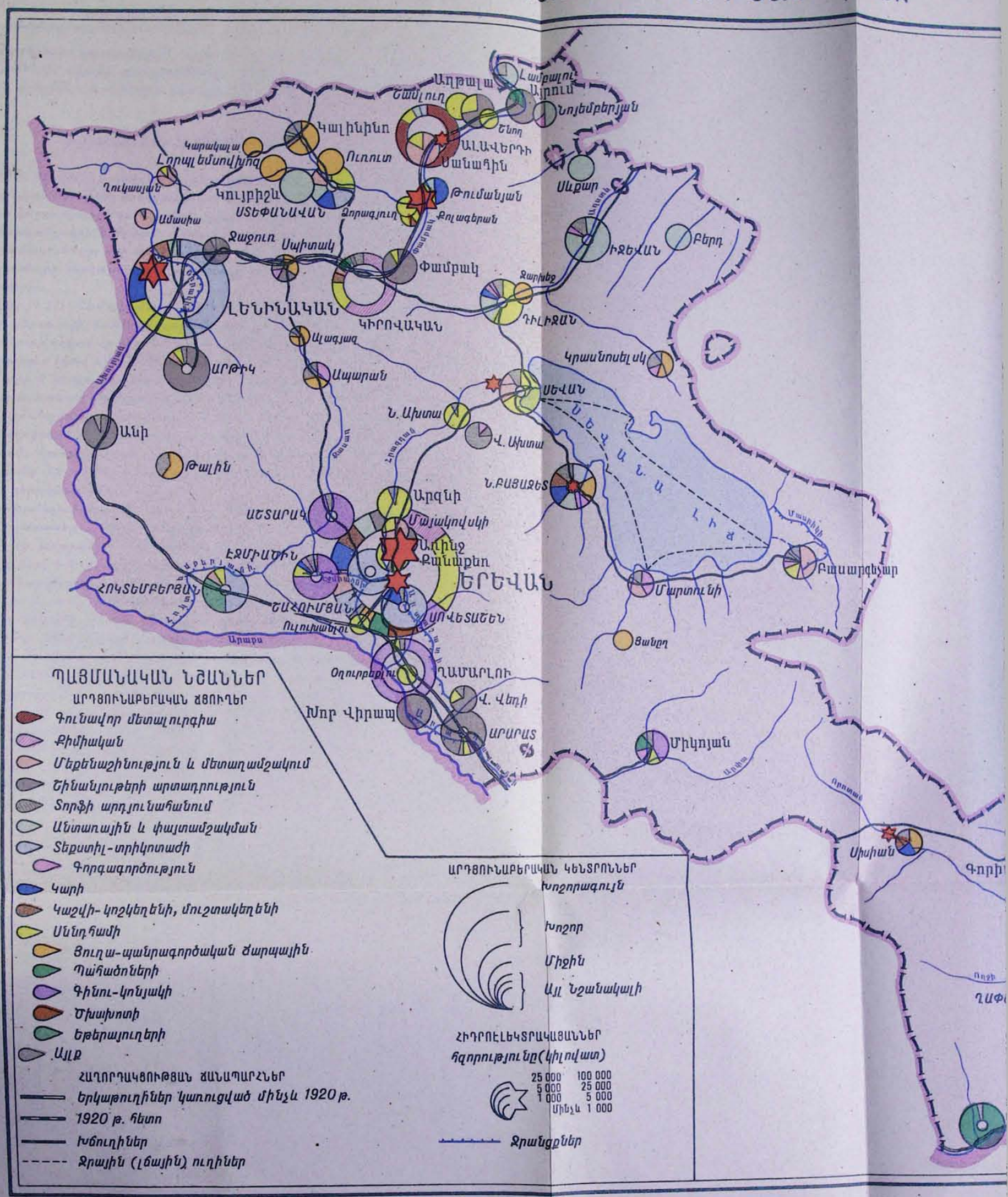

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐ

- Գունավոր մետալուրգիա
- Քիմիական
- Մեքենաշինություն և մետաղամշակում
- Շինանյութերի արտադրություն
- Տորֆի արդյունահանում
- Անտառային և փայտամշակման
- Տեքստիլ-տրիկոտաժի
- Գորգագործություն
- Կարի
- Կաշվի-կոշկեղենի, մուշտակեղենի
- Սննդհամի
- Ցուղա-պանրագործական ժարպային
- Պահածոների
- Գինու-կոնյակի
- Ծխախոտի
- Եթերայուղերի
- Այլք

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

- Երկաթուղիներ կառուցված մինչև 1920 թ.
- 1920 թ. հետո
- Խճուղիներ
- Ջրային (լճային) ուղիներ

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ

- Խոշորագույն
- Խոշոր
- Միջին
- Այլ նշանակալի

ՀԻԴՐՈԷԼԵԿՏՐԱԿԱՅԱՆՆԵՐ

հզորությունը (կիլովատ)

25 000 100 000
5 000 25 000
1 000 5 000
Մինչև 1 000

Ջրանցքներ

Քարտեզի հեղինակ՝ Լ.Հ.Վալեսյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՍՏԻՆ

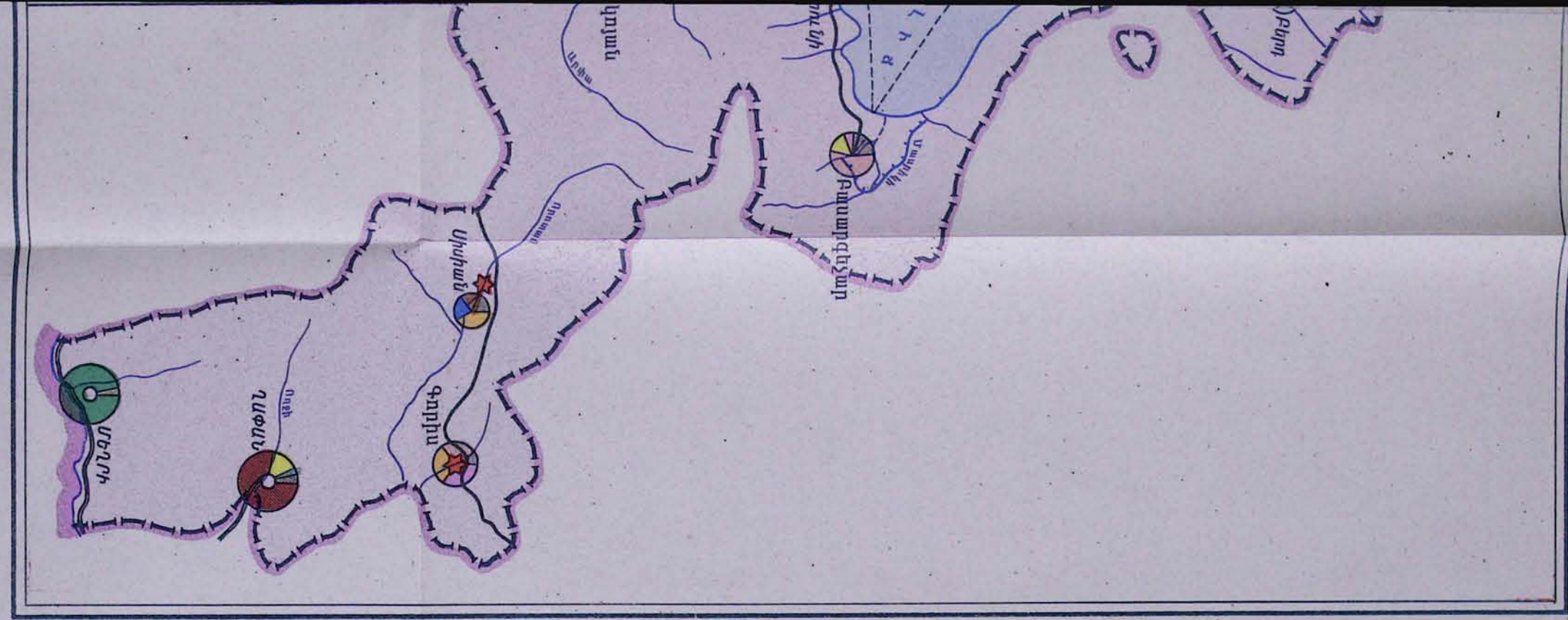

Зак. № 1999 ст.

Հատկապես կոլտնտեսային գյուղում զգալի չափով ավելացել էր կինոթատրոնների, ակումբ-գրադարանների, ընթերցարանների ցանցը։ Գյուղում արդեն ստեղծվել էր սեփական ինտելիգենցիան։

2. ՊԱՅՔԱՐԻ ՈՒ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 20 ՏԱՐԻՆ

1940 թվականի նոյեմբերին հանրապետության աշխատավորները, ամբողջ Սովետական Միության ժողովուրդների հետ միասին, մեծ հանդիսավորությամբ նշեցին Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման քսանամյակը։

Քսանամյակին նվիրված համաժողովրդական մրցության կոչեց ՀԿ(բ)Կ XIII համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1940 թվականի մարտին, Երևանում։ Համագումարը ներկայացնում էր կուսակցության 33,729 անդամների ու թեկնածուների[1]։

ՀԿ(բ)Կ XIII համագումարը լսեց և քննարկեց ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի ու վերստուգիչ հանձնաժողովի հաշվետվությունները և ընտրեց Հայաստանի կոմկուսի ղեկավար օրգանները։ Կենտկոմի հաշվետվությամբ համագումարում հանդես եկավ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Ա. Հարությունյանը, որը և նորից վերընտրվեց առաջին քարտուղարի պաշտոնում։

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյա հոբելյանը արժանավայել դիմավորելու համար հանրապետությունում ծավալվեց համաժողովրդական սոցիալիստական մրցություն։ Գործարաններում, ֆաբրիկաներում, կառույցներում, սովխոզներում և կոլտնտեսություններում Իռուն աշխատանք էր տարվում սոցիալիստական պարտավորությունների կատարման ու գերակատարման համար։

Նախահեղափոխական հետամնաց, կիսագաղութային, ագրարային երկրից, Հայաստանը սովետական իշխանության քսան տարիների ընթացքում դարձել էր առաջավոր սոցիալիստական հանրապետություն՝ զարգացած ինդուստրիայով և կոլեկտիվ գյուղատնտեսությամբ։ Այդ տարիների ընթացքում հանրապետությունում կառուցվել էին ավելի քան 25 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ Երևանի սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատը, Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական գործարանը, Երևանի մեքենաշինական գործարանը, Լենինականի Մայիսյան ապստամբության անվան տեքստիլ կոմբինատը, Ալավերդու պղնձարջասպի գործարանը, Դավալուի ցեմենտի գործարանը, Երևանի պահածոների գործարանը, մսի կոմբինատը և շատ ուրիշներ, որոնք արմատապես փոխել էին Հայաստանի էկոնոմիկան։ Հայաստանում ստեղծվել էին արդյունաբերության բոլորովին նոր՝ մեքենաշինական, քիմիական, շինանյութերի, սննդի, թեթև արդյունաբերության այլ ճյուղեր։ Միայն խոշոր արդյունաբերության մեջ աշխատում էր 25000 բանվոր։

Ամբողջ հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքը՝ 1913 թվականի համեմատությամբ, 1940 թվականին աճել էր 8,7 անգամ, իսկ ծանր արդյունաբերության գծով՝ 23 անգամ։ Հայաստանում 72 անգամ

---

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 13, թ. 2։

ավելի էլեկտրաէներգիա էր արտադրվում, քան 1913 թվականին։ Բանվոր-ծառայողների թիվը 1940 թվականի սեպտեմբերին կազմում էր 142,200 մարդ։

Արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության մեջ կազմում էր 78 տոկոս, որը Հայաստանի ինդուստրիայի զարգացման լավագույն ապացույցն է։

Անցած քսան տարիների ընթացքում զգալիորեն զարգացավ Հայաստանի սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը։ Մինչև 1940 թվականի հուլիսի 1-ը արդեն կոլեկտիվացված էր հանրապետության գյուղացիական տնտեսությունների 98,3 տոկոսը։ Ցանքատարածությունների 99,9 տոկոսը պատկանում էր սոցիալիստական սեկտորին։ Հանրապետությունում կար 1078 կոլտնտեսություն, 14 սովխոզ, 32 մեքենատրակտորային կայան[1], կոլտնտեսությունների ցանքատարածությունները հասել էին 401163 հեկտարի[2]։

Կոլտնտեսային կարգը արմատապես փոխեց գյուղի դեմքը։ Նախասովետական Հայաստանում կիսաքաղց գյուղացին հարստահարվում էր կուլակների ու վաշխառուների կողմից, հազիվ էր քարշ տալիս իր գոյությունը։ Հայ գյուղացին այժմ կանգնել էր սոցիալիստական տնտեսության ուղու վրա։ Եթե նախկինում գյուղացիները գաղափար չունեին ռադիոյի, թերթի մասին, ապա այժմ նրանք ունեին ռադիո, ստանում էին թերթեր, ամսագրեր։ Կինոնկարի ցուցադրումը գյուղում սովորական երևույթ էր դարձել։ Եթե մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը անգրագետ էր, ապա 1940 թվականին գրագիտությունն ընդհանուր երևույթ էր դարձել։

Մանր, անհատական տնտեսություններից խոշոր սոցիալիստական տնտեսության անցումը, ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում «մեծ հեղափոխություն էր տնտեսական հարաբերությունների մեջ, գյուղացիության կյանքի ամբողջ կացութաձևի մեջ»[3]։

Կոլեկտիվացումը գյուղը ընդմիշտ փրկեց քայքայումից և աղքատացումից։ Գյուղացիական դարավոր հարցը, լենինյան կոոպերատիվ պլանի իրագործման հիման վրա, իր իսկական լուծումը գտավ սովետական իշխանության օրոք։

Կոլտնտեսային կարգի լիակատար հաղթանակի հետ միասին, հանրապետությունում իրագործվեց նաև կուլտուրական հեղափոխությունը, որը հայ գյուղացուն դուրս բերեց հոգևոր ստրկությունից ու խավարից։

Կոլեկտիվացումը ավելի մոտիկացրեց բանվոր դասակարգին ու կոլտնտեսային գյուղացիությանը, ամրապնդեց նրանց դաշինքը, անխախտ դարձրեց նրանց բարեկամությունը։ Ամրապնդվեց Հայաստանի աշխատավորության բարոյա-քաղաքական միասնությունը։

Արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղատնտեսական արտադրության մեջ. կոլտնտեսային դաշտերի մեծ մասը մշակվում էր տրակտորներով, կոմբայններով, խոտհնձի և այլ մեքենաներով։ Բազմաթիվ աշխատատար պրոցեսներ մեքենայացված էին։ Գիտության նվաճումները համարձակ կերպով ներդրվում էին գյուղատնտեսության մեջ։

Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության աննախընթաց վերելքը ապա-

1 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 55։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61։

3 «ՍՄԿՊ ծրագիր», 1962, էջ 16։

հովեց աշխատավորների նյութական բարեկեցության բարձրացման արագ աճը, ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի ծաղկումը։

Այդ ժամանակաշրջանում հանրապետության ազգաբնակչության 8,3 տոկոսը ուներ բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն։ Ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում էին 7300 բարձրորակ մասնագետներ, իսկ միջին որակի մասնագետների թիվը հասել էր 12100-ի[1]։

1940—1941 թվականների ուսումնական տարում Սովետական Հայաստանում գործում էր 1155 մասսայական դպրոց, որտեղ սովորում էին 326600 աշակերտ։ Միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորում էին 62 հազար ուսանող, 9 բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ 11100 ուսանող։ Հանրապետությունում կար 36 գիտա-հետազոտական ինստիտուտ, 908 մասսայական գրադարան աշխատավորներին սպասարկում էր անհրաժեշտ գրականությամբ։ Հայաստանի գյուղերում գործում էր 797 ակումբային հիմնարկ, 108 կինոսարքավորում։ Հանրապետությունում հրատարակվում էր 56 անուն թերթ և 24 ամսագիր[2]։

Այդ նվաճումները, որ ձեռք էին բերել Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, հանդիսանում էին կոմունիստական կուսակցության կողմից լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կենսագործման արդյունքները։

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայ ժողովուրդը, միայն իր պատմության այդ քսան տարիների ընթացքում կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, սովետական կառավարության օգնությամբ կարողացավ ոչ միայն բուժել իր վերքերը, այլև խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքով փայլուն հաջողությունների հասնել սովետական բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական մեծ ընտանիքում։

1940 թվականի նոյեմբերի 23-ին բացվեց Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն սովետի հոբելյանական նստաշրջանը, որտեղ «Սովետական իշխանության քսան տարին Հայաստանում» զեկուցումով հանդես եկավ Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Ա. Փիրուզյանը։

Նոյեմբերի 23-ին Համ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեն և ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետը շնորհավորական հեռագիր ուղարկեցին Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությանը և Ժողկոմսովետին։ Հեռագրում ասված էր. «Անցյալում հետամնաց երկրից Հայաստանը սովետական իշխանության գոյության տարիների ընթացքում դարձել է առաջավոր սոցիալիստական հանրապետություն՝ զարգացած ինդուստրիայով և կուլտուրական գյուղատնտեսությամբ։

Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և ՍՍՀ Միության Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հաստատ համոզմունք են հայտնում, որ Սովետական Հայաստանի աշխատավորներն այսուհետև էլ բոլշևիկյան հաստատակամությամբ կպայքարեն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար, հայ ժողովրդի սոցիալիստական կուլտուրայի նորանոր հաղթանակների համար»։

1 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», էջ 22։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149։

Գիտության և տեխնիկայի ասպարեզում մատուցած աչքի ընկնող ծառայությունների համար գիտության վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչում ստացան ակադեմիկոսներ Հ. Օրբելին, Հ. Մանանդյանը, պրոֆեսորներ Ա. Հակոբյանը, Ս. Վելլերը, Գ. Աղաջանյանը, Հր. Բունյաթյանը, Ա. Տերտերյանը, Ավ. Տեր-Պողոսյանը։

Համկ(բ)կ Կենտրոնական կոմիտեի օրգան «Պրավդա» թերթի «Սովետական Հայաստանի 20-ամյակը» խորագրով առաջնորդող հոդվածում համառոտակի բնութագրեց սոցիալիզմի կառուցման ճանապարհին ձեռք բերված հայ ժողովրդի փայլուն հաջողությունները։ «Սովետական Հայաստանի այսօրվա տոնը,— գրում էր «Պրավդան»,—լի է խոր իմաստով և նշանակությամբ։ Իր հանրապետության 20-ամյակն է տոնում մի ժողովուրդ, որը գոյություն ունի մոտ երկուակես հազար տարի»։

Հանրագումարի բերելով սովետական իշխանության քսան տարիների ընթացքում ձեռք բերած հաջողությունները, Սովետական Հայաստանի աշխատավորները շարունակեցին պայքարել սոցիալիզմի կառուցումը ավարտելու և աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու, ժողովրդական տնտեսության նոր վերելքի, սովետական հայրենիքի պաշտպանության և նրա հետագա ամրապնդման համար։

1940 թվականի հոկտեմբերին հանդիսավոր կերպով բացվեց Երևանի բուսաբանական այգին, նոյեմբերին շահագործման հանձնվեց Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական հանրային գրադարանի նոր շենքը։ Նույն ամսին բացվեց հանրապետության հոբելյանական ցուցահանդեսը, որտեղ ցուցադրվեցին սովետական իշխանության քսան տարիների ընթացքում Հայկական ՍՍՀ-ի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի ասպարեզում ձեռք բերված նվաճումները։ Ցուցահանդեսի բացումը նշանակալից երևույթ էր հանրապետության կյանքում։

1940 թվականի նոյեմբերի 24-ին Երևանի Լենինի հրապարակում մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի մոնումենտալ հուշարձանը, որի հեղինակն է ականավոր քանդակագործ, ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Ս. Մերկուրովը։ Այդ հոյակապ հուշարձանով երախտապարտ հայ ժողովուրդն իր սերն ու նվիրվածությունն էր արտահայտում մեծ առաջնորդի նկատմամբ։

Քսանամյակի տոնակատարությանը մասնակցում էին բոլոր եղբայրական հանրապետությունների ներկայացուցիչները, որոնք իրենց սրտի խոսքն ասացին և լավագույն ցանկություններ հայտնեցին եղբայրական հայ ժողովրդին։ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման քսանամյակի տոնակատարությունը մի անգամ ևս ցույց տվեց սովետական բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՈՒՆԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԻՆ

Սովետական Միության նախապատերազմյան տարիները հագեցված էին խոշոր պատմական իրադարձություններով, ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների ասպարեզում։

ՍՍՀ Միությունը ընթանում էր սոցիալիստական էկոնոմիկայի աննախընթաց վերելքի ուղիով, իսկ կապիտալիստական աշխարհը հազիվ դուրս գալով տնտեսական ճգնաժամի ճիրաններից, խրվել էր նոր, անլուծելի հակասությունների մեջ։

Կապիտալիստական խոշոր երկրները բաժանվել էին երկու հակադիր խմբավորումների։ Մի խմբավորման մեջ էին Գերմանիան, Ճապոնիան և Իտալիան, իսկ մյուսի մեջ՝ ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան։ Աշխարհը վերաբաժանելու նպատակով ֆաշիստական Գերմանիան, Իտալիան և միլիտարիստական Ճապոնիան տենդորեն նախապատրաստվում էին համաշխարհային նոր պատերազմի, իրենց ամբողջ էկոնոմիկան ենթարկելով այդ պահանջներին։ Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ագրեսիվ գործողությունները ծավալվում էին անարգել կերպով։

Սովետական Միությունը անշեղորեն ղեկավարվելով լենինյան խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականությամբ, հետևողականորեն պայքարում էր խաղաղության ամրապնդման, կոլեկտիվ անվտանգության և ագրեսորներին վճռական հակահարված տալու համար։ Սակայն սովետական կառավարության և խաղաղասիրական բոլոր պետությունների ջանքերը՝ արգելելու ագրեսիան, կանխելու երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, հաջողությամբ չպսակվեց։

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստական շրջանները վարում էին թողտվության, այսպես կոչված չմիջամտելու քաղաքականություն, որն, ըստ էության, ագրեսորներին սանձազերծելու քաղաքականություն էր։ Հաշվի առնելով այդ, գերմանա-իտալական ֆաշիզմը և ճապոնական միլիտարիզմը ավելի ակտիվացրին իրենց ագրեսիվ գործողությունները։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավելի ու ավելի անխուսափելի դարձավ։

1938 թվականի սկզբներին ֆաշիստական Գերմանիան զավթեց Ավստրիան, իսկ նույն թվականի աշնանը, օգտվելով Մյունխենյան համաձայնությունից, ներխուժեց Չեխոսլովակիայի Սուդետական մարզը։

Ճապոնական իմպերիալիստները 1938 թվականի հուլիսի 29-ին, խախտելով սովետական պետության սահմանը, ներխուժեցին Խասան լճի շրջանը։ Սակայն կարմիր բանակի հզոր հարվածների տակ մեծ կորուստներ կրելով ետ շպրտվեցին։ Ճապոնական ռազմամոլները 1939 թվականի մայիսի 11-ին՝ Խալխին գյոլի մոտ, ներխուժեցին Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության տերիտորիան։

Համաձայն Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության հետ կնքած փոխադարձ օգնության պայմանագրի, կարմիր բանակի զորամասերը օգնության հասան մոնղոլական ժողովրդին։ 1939 թվականի օգոստոսին օղակի մեջ առնելով Մոնղոլական Ժողովրդական Հանրապետության սահմանները ներխուժած ճապոնական զորքերին, կարմիր բանակը մոնղոլական զորքերի հետ միասին, գլխովին ջախջախեց թշնամու զորքերին և Մոնղոլիայի տերիտորիան մաքրեցին օտարերկրյա զավթիչներից։

Ճապոնական իմպերիալիստների այդ ագրեսիվ գործողությունների կապակցությամբ, ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում տեղի ունեցան հակաճապոնական միտինգներ, որտեղ

աշխատավորներն արտահայտում էին իրենց զայրույթը և պատրաստակամությունը՝ հակահարված տալու ճապոնական ռազմամոլներին։ Հակապատերազմական այդ միտինգներում Հայաստանի աշխատավորությունը միաժամանակ պարտավորվեց կրկնապատկել իր եռանդն ու ջանքերը, գերակատարել արտադրական պլանները և էլ ավելի ամրապնդել սովետական երկրի հզորությունը։

Ճապոնական իմպերիալիզմի ագրեսիվ պլանները Հեռավոր Արևելքում ձախողվեցին։ Սակայն Խաղաղ օվկիանոսից մինչև Ջիբրալտար ընկած շրջանները՝ 500 միլիոն բնակչությամբ, ընդգրկվել էին պատերազմի մեջ։

Սովետական Միության համար պատերազմի վտանգն ավելի ու ավելի ռեալ էր դառնում։

Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունները՝ ժողովուրդներին ապակողմնորոշելու նպատակով կոլեկտիվ անվտանգության պատճառաբանությամբ բանակցություններ սկսեցին Սովետական Միության հետ։ Սակայն նրանք շուտով ձախողեցին այդ բանակցությունները, հրաժարվելով առհասարակ Գերմանիայի դեմ պայքարելուց։

Չմերժելով Գերմանիայի առաջարկությունը, 1939 թվականի օգոստոսի 23-ին սովետական կառավարությունը նրա հետ կնքեց չհարձակվելու պակտ։ Պատերազմի վտանգը որոշ ժամանակով հեռացվեց մեր երկրից։

Գերմանական ֆաշիզմը 1939 թվականի սեպտեմբերի 1-ին սկսեց պատերազմ Լեհաստանի դեմ, հսկայական բանակով ներխուժելով վերջինիս տերիտորիան։ Անգլիան ու Ֆրանսիան ստիպված էին պատերազմ հայտարարել Գերմանիային։ Սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվեց անգլո-ամերիկյան ու ֆրանսիական կառավարող շրջանների թողտվության քաղաքականության հետևանքով։

Տասնյոթ օրվա ընթացքում գերմանական ֆաշիզմը ընդհուպ մոտենալով Արևմտյան Բելոռուսիայի և Արևմտյան Ուկրաինայի սահմաններին, օկուպացրեց ամբողջ Լեհաստանը։ Այդ տերիտորիաները, որտեղ բնակվում էին 7 միլիոն ուկրաինացիներ և 3 միլիոն բելոռուսներ, անջատվել էին իրենց մայր հայրենիքից դեռևս քաղաքացիական պատերազմի դժվարին տարիներին։ Ընդառաջելով եղբայրական այդ ժողովուրդների ցանկությանը, սովետական կառավարությունը որոշեց նրանց փրկել ֆաշիզմի ճիրաններից։ 1939 թվականի սեպտեմբերի 17-ին կարմիր բանակը մտավ Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի տերիտորիաները. տեղի ժողովուրդը ցնծությամբ դիմավորեց ազատարար կարմիր բանակին։

Հայաստանի աշխատավորությունն իր գոհունակության խոսքն ասաց Արևմտյան Ուկրաինայի ու Արևմտյան Բելոռուսիայի ժողովուրդների ազատագրման մասին։ Հանրապետության բոլոր քաղաքներում ու այլ բնակավայրերում տեղի ունեցան աշխատավորների միտինգներ, որտեղ միահամուռ հավանություն տրվեց սովետական կառավարության արդարացի միջոցառումներին։

Իմպերիալիստական տերություններին հաջողվեց 1939 թվականի նոյեմբերին ֆիննական ռեակցիոներներին պատերազմի դրթել ՍՍՀՄ-ի դեմ։

Զգտելով թուլացնել Սովետական Միությունը, ֆաշիստական Գերմանիան ամեն կերպ աջակցում և զենքով ու հանդերձանքով օգնում էր ֆիննական կա-

ռավարությունը։ Սակայն իմպերիալիստական տերությունների դավադրությունները պարտություն կրեցին։ Պատերազմը սպիտակ ֆիններն դեմ վերջացավ 1940 թվականի մարտին, կարմիր բանակի լիակատար հաղթանակով, որը հնարավորություն ստեղծեց ամրապնդելու Լենինգրադի պաշտպանությունը, պետական սահմանը որոշ չափով հեռացնելով նրանից։

Հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ ակտիվ մասնակցություն ունեցան սպիտակ ֆիններն դեմ մղված պատերազմին, որոնց մի մասը իր կյանքը նվիրաբերեց հարազատ հայրենիքին։ Հայ ժողովրդի զավակներից շատերը սխրագործությունների համար պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով, իսկ կարմիրբանակային Կարապետ Սիմոնյանը՝ այդ մարտերում հրամանատարության մարտական առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու և խիզախություն ու հերոսություն ցուցաբերելու համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1940 թվականի հունվարի 12-ի հրամանագրով արժանացավ Սովետական Միության հերոսի բարձր կոչմանը։ Դա հայ ժողովրդի զավակներից առաջին Սովետական Միության հերոսն էր։ Սովետական Միության հերոսի բարձր կոչման արժանացան նաև դիվիզիայի հրամանատար Միքայել Պարսեղովը և կրտսեր լեյտենանտ Գրիգոր Հայրապետյանը։

Զգտելով կանխել արևմուտքի իմպերիալիստական պետությունների ոտընձգությունները, Սովետական Միությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում Մերձբալթյան երկրների վրա և օգնում էր տեղի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին։ 1939 թվականին Սովետական Միությունը փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքեց Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի հետ։ Այդ պայմանագրերի համաձայն, 1940 թվականի գարնանը, կարմիր բանակի զորամասերը մտան Լատվիա, Լիտվա և Էստոնիա։ Օգտվելով կարմիր բանակի զորամասերի աջակցությունից, այդ երկրների աշխատավորները, կոմունիստական կուսակցությունների ղեկավարությամբ, տապալեցին բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունները և վերականգնեցին սովետական իշխանությունը։

Ընդհանուր քվեարկությամբ ընտրված ժողովրդական սեյմը՝ Լատվիայում և Լիտվայում, իսկ Պետական դուման՝ Էստոնիայում, 1940 թվականի հուլիսին դիմեցին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետին, խնդրելով նոր հանրապետություններին ընդունել Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմի մեջ։ 1940 թվականի օգոստոսին ՍՍՀՄ առաջին գումարման Գերագույն սովետի սեսիան ընդունեց օրենք՝ Լիտվական, Լատվիական, Էստոնական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունները ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ ընդունելու մասին։

1940 թվականի հունիսի 26-ին ՍՍՀՄ-ի ԺողկոմսովետՀրապարակեց Բեսարաբիայի և Հյուսիսային Բուկովինայի հարցի շուրջը եղած սովետա-ռումինական կոնֆլիկտի խաղաղ լուծման մասին հայտարարություն, որտեղ ասված էր, որ 1918 թվականին Ռումինիան օգտվելով Սովետական Ռուսաստանի թուլությունից, զավթել էր Բեսարաբիան և Բուկովինայի մի մասը։ Այդ հողերն այժմ պետք էր վերադարձնել Սովետական Միությանը։ Ռումինիայի թագավորը պարտավորվեց չորս օրվա ընթացքում այդ տերիտորիաները մաքրել իր զորքերից և հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով։ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նույն սեսիան օրենք ընդունեց միութենական նոր հանրապետության՝ Մոլ-

դովական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն կազմելու մասին։ Բեսարաբիայի ու Հյուսիսային Բուկովինայի հարցի խաղաղ լուծման կապակցությամբ, ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, նույնպես և Հայաստանում տեղի ունեցան բազմահազարանոց միտինգներ։

Գնալով գերմանա-ֆաշիստական ագրեսիան ընդարձակվում էր։ 1940 թվականի ապրիլին ֆաշիստական Գերմանիան ներխուժեց Սկանդինավյան երկրները, գրավեց Դանիան և Նորվեգիան, այնուհետև Բելգիան ու Հոլանդիան և ներխուժեց Ֆրանսիա։ Ջախջախված ֆրանսիական բանակը հետ նահանջեց։ Պետենի ռեակցիոն կառավարությունը 1940 թվականի հունիսի 22-ին կապիտուլյացիայի ենթարկվեց։ Ֆրանսիայի զգալի մասը, ներառյալ Փարիզը, օկուպացվեց հիտլերյան Գերմանիայի կողմից։ Ֆաշիստական գաղաղած հորդաները ոչ միայն առանձին պետություններ էին գրավում, այլև գազանաբար բնաջնջում էին առանձին ժողովուրդների։ Հայտնի են հրեական ջարդերը. հիտլերյան ճիվաղները բնաջնջման էին ենթարկում խաղաղ հրեա բնակչությունը։

Այդ կապակցությամբ, 1938 թվականի դեկտեմբերի 2-ին, Հայաստանի աշխատավորները միտինգներ գումարեցին և իրենց զայրույթն արտահայտեցին ֆաշիստների նկատմամբ։ Երևանի ինտելիգենցիայի միտինգում զայրույթով լի ճառերով հանդես եկան ՀՍՍՀ ժողովրդական արտիստ Հայկանուշ Դանիելյանը, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին, ասմունքի վարպետ Սուրեն Քոչարյանը, կոմպոզիտոր Հարո Ստեփանյանը, անվանի գրող Ստեփան Զորյանը, վաստակավոր արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը։

Ֆրանսիայի պարտությունից հետո, ֆաշիստական Գերմանիան, 1940 թվականի երկրորդ կեսից, հիմնական ուշադրությունը նվիրեց Սովետական Միության դեմ պատերազմի նախապատրաստմանը։ Գերմանական ռազմամոլները ձգտում էին գրավել մեր երկիրը, ոչնչացնել սովետական կարգերը։

Սովետական պետությունը հանդես էր գալիս որպես խաղաղության և ժողովուրդների ազատության դրոշակակիր։ Տեսնելով իմպերիալիստական տերությունների տենդագին սպառազինությունը և պատերազմի ծավալումը, ագրեսորներին հակահարված տալու նպատակով նա, միաժամանակ, ամրապնդում էր իր սահմանները։ Սովետական կառավարությունը գործադրում էր բոլոր ջանքերը, որպեսզի պատերազմ չծավալվի։

Ի դեմս Սովետական Միության, աշխարհի ժողովուրդները տեսնում էին խաղաղության և ժողովուրդների ազատության ջահակրին։

Սովետական երկրի վրա կախված պատերազմի ահեղ վտանգը կոմունիստական կուսակցությունից և ամբողջ սովետական ժողովրդից պահանջում էր առավել լարված աշխատանք։ Անհրաժեշտ էր ավելի բարձրացնել Սովետական Միության ինդուստրիալ հզորությունը և ամրապնդել նրա պաշտպանունակությունը։ Այս հարցում կարևոր դեր խաղաց Համ(բ)Կ XVIII կոնֆերանսը, որը տեղի ունեցավ 1941 թվականի փետրվարի 15—20-ը։ Կոնֆերանսը քննարկեց կուսակցական կազմակերպությունների խնդիրները արդյունաբերության ու տրանսպորտի բնագավառում, 1940 թվականի տնտեսական տարվա արդյունքները և ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1941 թվականի պլանի հարցը։ Կոնֆերանսը ծավալուն միջոցառումներ մշակեց արդյունաբերության ու տրանսպորտի գործունեությունը աշխուժացնելու, կարգապահությունն ամ-

բարձրացնելու, թափթփվածությունը վերացնելու, արտադրողականությունը զգալի չափով բարձրացնելու ուղղությամբ։ Իր որոշման մեջ կոնֆերանսը պահանջեց «կուսակցական կազմակերպությունների ուշադրությունը վճռականորեն կենտրոնացնել արդյունաբերության ու տրանսպորտի կարիքների ու շահերի նկատմամբ առավելագույն հոգատարություն ցույց տալու գործի վրա»[1]։ Կոնֆերանսը հանրագումարի բերեց 1940 թվականի տնտեսական տարվա արդյունքները և հավանություն տվեց ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1941 թվականի պլանին, որը ելնում էր երկրի պաշտպանունակությունն էլ ավելի ամրապնդելու հարցերը հաշվի առնելով։

Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները միահամուռ պաշտպանելով կուսակցության XVIII կոնֆերանսի որոշումները կուսակցության կողմից առաջադրված հրատապ ու կարևոր խնդիրները անշեղորեն կենսագործելու նպատակով մոբիլիզացրին արդյունաբերության ու տրանսպորտի աշխատողների ուժերը։ Քաղաքային ու շրջանային կուսակցական ակտիվի ժողովները, քննարկելով ՀամԿ(բ)Կ XVIII կոնֆերանսի արդյունքները, բացահայտեցին հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունների ու տրանսպորտի աշխատանքում եղած թերությունները, նշեցին այդ թերությունների վերացնելու ուղիները։

Նախապատերազմյան տարիներին սովետական կառավարության ներքին քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ էին գրավում աշխատանքի լավագույն կազմակերպման և աշխատանքային կարգապահությունն ամրապնդելու խնդիրները։ Բանվոր-ծառայողներին աշխատանքի տեղավորելու և աշխատանքից ազատելու գործը կարգավորելու նպատակով ՍՍՀՄ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը 1938 թվականի դեկտեմբերի 20-ին որոշում ընդունեց աշխատանքային գրքույկներ մտցնելու մասին, իսկ աշխատանքում աչքի ընկնողներին խրախուսելու համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետը սահմանեց՝ սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի բարձր կոչում և «Աշխատանքային արիության համար» ու «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալներ։

ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետը, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ՀԱՄԿԽ-ն 1938 թվականի դեկտեմբերի 28-ին ընդունեցին «Աշխատանքային կարգապահությունը կարգավորելու, պետական սոցիալական ապահովագրության պրակտիկան բարելավելու և այդ գործում չարաշահումների դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին» որոշումը։ Գերագույն սովետի նախագահությունը 1940 թվականի հունիսի 26-ին ընդունեց «Ութժամյա աշխատանքային օրվա, յոթնօրյա աշխատանքային շաբաթի անցնելու և ձեռնարկություններից ու հիմնարկներից բանվորների ու ծառայողների ինքնագլուխ հեռացումը արգելելու մասին» հրամանագիրը։ Վերոհիշյալ որոշումներն ու հրամանագրերը մեծապես նպաստեցին աշխատանքի արտադրողականության զգալի բարձրացմանը և հատկապես մեծ նշանակություն ունեցան աշխատանքային կարգապահության բարձրացման գործում։ Ինչպես ամբողջ Սովետական Միության, այնպես և Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում տեղի ուներ բանվորական ուժի հոսունություն։ Բանվորներից կամ ծառայողներից ոմանք ինքնագլուխ կերպով հա-

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 544։

ճախ աշխատանքը թողնում էին և անցնում այլ աշխատանքի։ Այդ երևույթը թուլացնում էր աշխատանքային կարգապահությունը և չէր ապահովում բանվորների անհրաժեշտ որակավորումը։

Կուսակցության ու կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ արագացվեցին ամբողջ արդյունաբերության, հատկապես պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման տեմպերը։ ՍՍՀՄ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1941 թվականի կեսերին արդեն հասել էր երրորդ հնգամյակով 1942 թվականի համար նախատեսված պլանի 86 տոկոսին։ Եթե ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքի տարեկան աճը կազմում էր 13 տոկոս, ապա պաշտպանական արդյունաբերության աճը 39 տոկոս էր։ Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը ամենօրյա ուշադրություն էին նվիրում կոլտնտեսությունների կազմակերպչական, տնտեսական ամրապնդմանը, բերքատվության բարձրացմանը, հատկապես հացահատիկային կուլտուրաների զարգացմանը։ Սովետական պետությանը՝ պատերազմի դեպքում քաղաքների բնակչությունն ու բանակն ապահովելու նպատակով անհրաժեշտ էր ունենալ հացահատիկի ռեզերվներ։ Դրա համար էլ կուսակցությունն ընդգծեց, որ գյուղատնտեսության հիմքը հանդիսանում է հացահատիկի արտադրությունը, որի վրա էլ կենտրոնացվեց գյուղատնտեսության բնագավառի բոլոր աշխատողների ուշադրությունը։

Հայաստանի կուսակցական, սովետական օրգանները, գյուղատնտեսության աշխատողները անդադրում պայքար էին ծավալում հանրապետությունում հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունը ավելացնելու և բերքատվությունը բարձրացնելու համար։

Համաձայն ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի 1939 թ. սեպտեմբերին ընդունված «Զինվորական ընդհանուր պարտականության մասին» օրենքի հանրապետությունում ևս ուժեղացվեցին ռազմա-պաշտպանական աշխատանքները։ Կուսակցական օրգաններին կից կազմակերպվեցին ռազմական բաժիններ, որոնք գլխավորում էին ռազմա-պաշտպանական միջոցառումները, օգնում ռազմական օրգաններին հաջողությամբ կազմակերպելու զորակոչը և հակաօդային պաշտպանությունը։

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, ոգեշնչված սոցիալիզմի կառուցման հաջողություններով, իրենց ջանքերը չէին խնայում ստեղծագործական աշխատանքով էլ ավելի բարձրացնելու սոցիալիստական հայրենիքի տնտեսական ու ռազմական հզորությունը։ Երրորդ հնգամյակի երեքնկես խաղաղ տարիների ընթացքում, Հայաստանի աշխատավորներն իրագործեցին այն բոլոր խնդիրները, որոնք առաջադրված էին ժողովրդական տնտեսության վերելքի համար։ Սովետական ժողովրդի եղբայրական համերաշխ մեծ ընտանիքում բարգավաճում էր հայ ժողովուրդը։

Սակայն ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակումը մեր սրբազան հայրենիքի վրա, ընդհատեց ամբողջ սովետական ժողովրդի, այդ թվում և հայ ժողովրդի խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքը։